

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΚΗΡΥΚΑΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΙΤΙΟΥ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑ
ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΙΤΙΟΥ
κ.κ. ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΦΩΤΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΚΘ΄

ΛΑΡΝΑΚΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΦΩΤΙΟΥ	
Η μουσική ως αποκάλυψη.....	11
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ	
Οι οικουμενικές διαστάσεις της ορθόδοξης θεολογικής παιδείας	15
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ	
Η ύβρις της ανθρωπότητας στον «Πλανήτη των Πιθήκων»	30
ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ	
Η θεολογία στον δημόσιο χώρο. Μια ορθόδοξη προσέγγιση	62
ΑΡΧΙΜ. ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ ΓΚΡΕΚΑΣ	
Τεχνητή νοημοσύνη και άνθρωπος. Θεολογικές προσεγγίσεις	104
ΘΩΜΑΣ ΑΝΤ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ	
Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.....	134

ΜΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ	
Στοιχεία της περί ανθρώπου διδασκαλίας του Αγίου Σωφρονίου του Αθωνίτη.....	145
ΚΩΣΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ	
Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Λεόντιος.....	172
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ	
Τα θρησκευτικά μνημεία ως χώροι μνήμης, διαπολιτι- σμικής προσέγγισης και παρουσίας της θρησκείας στον δημόσιο χώρο και ο θρησκευτικός γραμματισμός.....	199
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΤΖΙΟΣ	
Ο πόλεμος στην Παλαιά Διαθήκη. Ο Γιαχβέ πολεμιστής	215
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ	
Σκέψεις αναφορικά με την Κυριακή της Απόκριω ή της Κρίσεως.....	260
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΥΛΗΣ	
Το «κατ' εικόνα» Θεού πρόσωπο: σχεδιάσμα μίας ορθό- δοξης χριστιανικής ανθρωπολογίας.....	268
ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	
Η εμπορία προσώπων ως σύγχρονη μορφή δουλείας. Οι παρεμβάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου.....	291
ANNA-MARIA ΠΑΠΑΔΑΚΗ	
«Το σπίτι που γεννήθηκα»: ο άνθρωπος, ο έρωτας και ο θάνατος στο Σπίτι του Θ. Νικολάου και το Παλιό σπίτι της Γ. Σαράντη.....	311
ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΤΕΡΕΖΗΣ	
Θεολογική και φιλοσοφική απόδειξη στην Α' προς Βαρ- λάμ Επιστολή του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά.....	334

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Χ. ΤΣΟΜΠΑΝΙΔΗΣ	
Η οικουμενική δυναμική του «κοινωνικού ήθους» της Ορθόδοξης Εκκλησίας	363
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗΣ	
Ecclesia audiens et docens. Λόγος και προφορικότητα στην εκκλησιαστική Παράδοση.....	381
ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΦΩΤΙΟΥ	
Ο εκκλησιασμός της ζωής.....	400

Σταύρος Γιαγκάζογλου
Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ. ΜΙΑ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Α'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο ΘΕΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΤΙΣΗ ΚΑΙ στην ιστορία. Η θεολογία στην ιουδαιοχριστιανική παράδοση δεν είναι μονάχα η αποκάλυψη του Θεού στην κτίση και στην ιστορία αλλά και ο λόγος του Θεού που γίνεται προσιτός στον άνθρωπο και εκφράζεται εμπνευσμένα μέσα από τα ποικίλα έργα της ζωής και του πολιτισμού του. Ο συναρπαστικός διάλογος Θεού και ανθρώπου καταλήγει στην παράδοση για τα ανθρώπινα μέτρα ενανθρώπηση του Θεού και Λόγου και έκτοτε σαρκώνεται διαρκώς στην ιστορία και στον πολιτισμό. Για τη βιβλική παράδοση είναι σαφές ότι η σχέση Θεού και ανθρώπων είναι κατά βάση σχέση Θεού και ιστορίας, η οποία αποτυπώνεται στα μνημεία του λόγου και της τέχνης και στις ποικίλες εκφράσεις του πολιτισμού. Η κτίση και η ιστορία είναι το πεδίο στο οποίο εκδιπλώνεται όχι μόνο το σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία του κόσμου, αλλά και η ελευθερία, η δημιουργικότητα και η εν γένει δράση και πορεία του ανθρώπου. Η θεώρηση αυτή καταλήγει και ολοκληρώνεται στο πρόσωπο και στο έργο του Χριστού. Ο Χριστός ως συλλογικό πρόσωπο μέσω της Εκκλησίας προσλαμβάνει διαρκώς τον κόσμο, την ιστορία και τον πολιτισμό. Στο έργο αυτό συνεργάζεται και πρωταγωνιστεί ο

άνθρωπος, που καλείται να μετάσχει ελεύθερα στη ζωή του Θεού και συνάμα να ανυψώσει και να μεταμορφώσει τη ζωή, την ιστορία, τον κόσμο και τον πολιτισμό του. Η θεολογία δεν είναι «η τυραννία του παρελθόντος» αλλά η προφητική και εσχατολογική λειτουργία της, έχει ως κύριο έργο να ερμηνεύει και να επικαιροποιεί την πίστη, τη μαρτυρία και την εν γένει ζωή της Εκκλησίας μέσα από ένα γόνιμο και δημιουργικό διάλογο με τον πολιτισμό και τα ποικίλα επιτεύγματα των ανθρώπων σε κάθε τόπο, σε κάθε γλώσσα και σε κάθε εποχή. Μάλιστα, εξαιτίας της θεολογίας της ενσάρκωσης η Εκκλησία όχι μόνο διαλέγεται με τον εκάστοτε πολιτισμό —ή τους πολιτισμούς— αλλά εμπνέει και δημιουργεί η ίδια πολιτισμό.

Η αμοιβαία διάδραση θεολογίας και πολιτισμού διαμόρφωσε την προνεωτερική συνθήκη ενός δημόσιου χώρου, στον οποίο ο δημιουργικός διάλογος, οι γόνιμες συναντήσεις λαών, γλωσσών, παραδόσεων, δοξασιών και νοοτροπιών στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών αυτής της περιόδου εμπλούτιζαν διαρκώς τη δυναμική αυτή σχέση. Οι συνθήκες αυτές προκάλεσαν την ιστορική συνάντηση του Ελληνισμού με τον Ιουδαϊσμό, και ακολούθως, τη γόνιμη παρουσία και περαιτέρω έκφραση και ανάπτυξη του Χριστιανισμού στο πολιτισμικό περιβάλλον της ύστερης αρχαιότητας, τόσο στην ελληνόφωνη Ανατολή όσο και στη λατινόφωνη Δύση. Επί αιώνες οι χριστιανοί οικοδομούσαν πολιτισμό με την ισχυρή πεποίθηση ότι συνεργούσαν δημιουργικά στο θέλημα του Θεού για την πρόσληψη και μεταμόρφωση του κόσμου. Μολονότι ο πολιτισμός μπορεί να λειτουργεί θεολογικά και να εκφράζει πολιτισμικά τη ζωή της Εκκλησίας, ωστόσο η μεταξύ τους σχέση είναι τελικά αντινομική και διαλεκτική. Η επίδραση του πολιτισμού στη θεολογία γίνεται έκδηλη, αφού πολιτισμικοί συντελεστές σαφώς προσδιορίζουν τη θεολογική έκφραση και η θεολογία αποτελεί πάντοτε συνάφεια με έναν τόπο, με μια κοινότητα ανθρώπων και με μια συγκεκριμένη εποχή.

Ωστόσο, η Εκκλησία δεν μπορεί να κλείνεται μέσα στην ιστορία, αλλά διαρκώς πορεύεται προς τα έσχατα. Πορεία σημαίνει ανοικτούς ορίζοντες προς το μέλλον και συνεχή αναμονή και ετοιμότητα για κάτι καινούργιο. Στην εσχατολογική αυτή προοπτική θεμελιώνεται και η αντινομική στάση της Εκκλησίας έναντι του πολιτισμού. Η αλήθεια της χριστιανικής πίστης δεν μπορεί να εξαρτηθεί από τα δεδομένα και πεπερασμένα σχήματα της ιστορίας, από τα ανθρώπινα και συμπτωματικά πλαίσια του εκάστοτε πολιτισμού. Ο κόσμος, όπως η ιστορία και ο πολιτισμός «ὡς ἱμάτιον παλαιωθήσονται» (Ψάλμ. 101:27· Εβρ. 1:11). Συχνά, όμως, η αντινομική αυτή στάση και η εσχατολογική προοπτική της Εκκλησίας λησμονήθηκε, με αποτέλεσμα ο θεσμικός Χριστιανισμός να συνδεθεί σχεδόν απόλυτα με ποικίλα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά σχήματα.¹

Μετά τον Μεσαίωνα, ένας νέος κόσμος και πολιτισμός ξεκίνησε αργόσυρτα στους κόλπους της Αναγέννησης, διαμορφώθηκε κυρίως με τον Διαφωτισμό, την αλματώδη πρόοδο των θετικών επιστημών, τη Βιομηχανική Επανάσταση και έλαβε σχεδόν παγκόσμιες διαστάσεις με την τεχνολογική έκρηξη του εικοστού αιώνα. Η νεωτερικότητα ανέτρεψε σταδιακά το αμετάβλητο για αιώνες παραδοσιακό κοσμοείδωλο, αλλά και κάθε μεταφυσική αυθεντία, εγκαινιάζοντας μια νέα κλίμακα αξιών σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου βίου και πολιτισμού. Με βασικό εργαλείο τον ορθό λόγο και τη χρήση του εμπειρικού παραδείγματος στις επιστήμες, η νεωτερικότητα σήμανε μια νέα εποχή στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και την ιστορία. Η ρήξη προς κάθε μυθική και θρησκευτική νοηματοδότηση έφερε στο επίκεντρο της νεωτερικότητας την απόλυτη αξία της επιστημονικής γνώσης και της κυριαρχίας του σκεπτόμενου ανθρώπου πάνω στη φύση

1. Βλ. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμός και πολιτισμός*, μτφρ. Ν. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 1982· Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και πολιτισμός*, Αθήνα: Gutenberg, 2021.

και στην ιστορία. Η γνώση και η χρήση του φυσικού κόσμου μέσω της επιστημονικής γνώσης επιχείρησε να απομυθοποιήσει τα φαινόμενα της φύσης και να αντικαταστήσει κάθε μεταφυσική ενασχόληση και προοπτική, προβάλλοντας τη γήινη ευτυχία του ανθρώπου ενάντια στη θρησκευτική μεταφυσική μακαριότητα.

Ο χριστιανικός κόσμος, έχοντας πίσω του λαμπρά επιτεύγματα αλλά και αποτυχίες και αδιέξοδα, μετά την έκρηξη της νεωτερικότητας μοιάζει να κλείνεται ολοένα και περισσότερο στα κεκτημένα ιστορικά και πολιτισμικά σχήματα του παρελθόντος, δίχως να συμμετέχει ενεργά στις μεγάλες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές, αλλά και δίχως να παρεμβαίνει δημιουργικά στα αυξανόμενα προβλήματα και στα αδιέξοδα του σύγχρονου κόσμου. Η περίοδος της πρωτοπορίας μοιάζει να είναι παρελθόν και η απόσυρση του ιστορικού και θεσμικού Χριστιανισμού από τα έργα του πολιτισμού συνιστά ένα είδος αδράνειας και αδιαφορίας για τα δεινά και τα προβλήματα της ιστορίας. Στην εποχή μας η χριστιανική θεολογία οφείλει να διαλεχθεί και πάλι δημιουργικά με την ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, δίχως να αναδιπλώνεται στο ένδοξο παρελθόν της. Προκειμένου να συμμετάσχει ενεργά στην πορεία του σύγχρονου κόσμου, η χριστιανική θεολογία χρειάζεται να λάβει σοβαρά υπόψη ότι ο πλουραλισμός και η πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλομορφία των σύγχρονων κοινωνιών αποτελούν ήδη το ευρύτερο πλαίσιο και τη θεμελιώδη συνθήκη της ύστερης μετανεωτερικότητας και της μεταεκκοσμίκευσης.²

Η σχέση και η αλληλεπίδραση θεολογίας και πολιτισμού έχει μακρά ιστορία και στην Ορθόδοξη Παράδοση της Ανατολής, η οποία εξελίχθηκε στον λαμπρό πολιτισμό του Βυζαντίου και διαμόρφωσε την ιδιαίτερη φυσιογνωμία πολλών κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών. Ο γόνιμος διάλογος θεολογίας και πολιτισμού

2. Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, μτφρ. Αρ. Αλαβάνος, Αθήνα: Καστανιώτης, 2004.

εξάπαντος δεν ταυτίζεται με την «πολιτισμική Ορθοδοξία», ένα ιδεολογικό μόρφωμα της σύγχρονης θρησκευτικής ζωής των Ορθόδοξων χωρών, που αντιλαμβάνεται την Ορθόδοξη Εκκλησία ως μέρος και περιεχόμενο του εθνικού και πολιτιστικού φοιτηκλού, το οποίο προκύπτει από την ιδεολογική διασύνδεση μεταξύ έθνους-κράτους και Εκκλησίας ως αναβίωση της εθνικής ταυτότητας και του λαϊκού πολιτισμού των ηθών και εθίμων. Πίσω από την «πολιτισμική Ορθοδοξία» οχυρώνεται μία ιδεολογική ταυτότητα που επιχειρεί να «εθνικοποιήσει» την Εκκλησία και τον Χριστιανισμό. Ο εθνικισμός υπήρξε ο εύκολος τρόπος με τον οποίο οι διάφοροι Ορθόδοξοι λαοί εισήλθαν καθυστερημένα στη νεωτερικότητα. Οι τάσεις αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία στήριξε τα απελευθερωτικά κινήματα έναντι της Τουρκοκρατίας και διαδραμάτισε εθνοκεντρικό ρόλο στις διάφορες χώρες όπου επικρατούσε. Η κληρονομία της εποχής εκείνης διαμόρφωσε πολλές από τις νεότερες αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες κυρίως στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, συχνά οι κατά τόπους αυτές Ορθόδοξες Εκκλησίες παγιδεύτηκαν σε ένα ρόλο εθνικών Εκκλησιών, στον οποίο η συνοχή του συγκεκριμένου έθνους και της κοινωνίας συνέπιπτε με την ενότητα της Εκκλησίας και τανάπαλιν. Η ταυτότητα και η δομή της Εκκλησίας στην Ορθόδοξη Παράδοση δεν προκύπτει ούτε θεμελιώνεται από το έθνος ή την κρατική εξουσία, αλλά από την εν Χριστώ ευαγγελική πίστη, ζωή και μαρτυρία της σε συνάφεια με το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Η απόλυτη σχέση ή ακόμη και η ταύτιση της Εκκλησίας με το κράτος, με το έθνος ή με ένα συγκεκριμένο λαό ή πολιτισμό παρερμηνεύει πλήρως τις αξίες της Ορθοδοξίας.³ Η συμμετοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη δημόσια

3. Για τη σχέση Ορθοδοξίας και εθνικισμού βλ. τα πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου (24-27 Μαΐου 2012) με θέμα «Εκκλησιολογία και εθνικισμός στη μεταμοντέρνα εποχή / Ecclesiology and nationalism in the postmodern era», τα οποία

σφαίρα και η θεραπευτική και ποιμαντική μαρτυρία της προς τον άνθρωπο της εποχής μας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εάν ο ρόλος και ο λόγος της είναι καθαρά «εθνοκεντρικός», είτε ως πνευματικός φορέας που προστατεύει το έθνος είτε ως ιστορικός θεσμός που περιέχεται και προστατεύεται από το έθνος ή το κράτος. Οι κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες χρειάζεται να εκφράζονται και να ενεργούν ως ένα ενιαίο σώμα και όχι ως ιδιαίτερες εθνοτικές ή εθνικές οντότητες, συχνά αντιτιθέμενες και μεταξύ τους. Περαιτέρω η αντίληψη αυτή κατανοεί την Ορθοδοξία ως ένα είδος μουσειακής και εξωτικής παράδοσης, ως απολιθωμένο μνημείο και ιστορικό κατάλοιπο του παρελθόντος, το οποίο είτε αδιαφορεί απλώς είτε αντιτίθεται στον σύγχρονο πολιτισμό και στις ποικίλες εκφράσεις του. Η Ορθόδοξη θεολογία, ύστερα μάλιστα από τη σημαντική ανανέωσή της κατά τον εικοστό αιώνα, οφείλει να συναντήσει τον σύγχρονο κόσμο και να συνομιλήσει δημιουργικά μαζί του. Η πιστότητα στη βιβλική και πατερική παράδοση δεν σημαίνει ιστορική αδράνεια, απόσυρση και απομόνωση, αλλά κριτικό διάλογο, πρόσληψη και μεταμόρφωση του εκάστοτε κόσμου και πολιτισμού. Προκειμένου να συμμετάσχει ενεργά στην πορεία του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι ανάγκη να εξέλθει από την προνεωτερική ασφάλεια και την ομολογιακή εσωστρέφειά της και να διαλεχθεί γόνιμα μαζί του. Η εμπνευσμένη θεολογία είναι η ζωτική ανάσα που νοηματοδοτεί τη ζωή και τις σχέσεις των ανθρώπων, τόσο στο επίπεδο της προσωπικής όσο και στο επίπεδο της δημόσιας σφαίρας.

Β'. ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Η έννοια και η σημασία του δημόσιου χώρου συνιστά πραγματικότητα κατεξοχήν του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού, η ο-

ποία προέκυψε μέσα από μακρά διαδικασία κοινωνικών διεργασιών από τον Μεσαίωνα έως την περίοδο της νεωτερικότητας και ιδιαίτερα του Διαφωτισμού. Μετά την κατάρρευση της φεουδαρχίας και την ανάδυση της αστικής τάξης, η μακρά συμπίεση της Εκκλησίας με το κράτος σταδιακά θα ατονήσει. Οι νέες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις θα ωθήσουν στο περιθώριο της δημόσιας σφαίρας την άλλοτε καθεστωτική αυθεντία της Εκκλησίας, καθώς και τη θρησκευτική μισαλλοδοξία που προκάλεσαν επί μακρόν οι θρησκευτικοί πόλεμοι στην Ευρώπη. Το ωστικό κύμα της εκκοσμίκευσης και της νεωτερικότητας στην Ευρώπη, ύστερα από αρκετές αμφιταλαντεύσεις, απώθησε σταδιακά τη χριστιανική πίστη και θεολογία από την κυρίαρχη θέση της στον δημόσιο χώρο της κοινωνίας και στον εν γένει πολιτισμό στο περιθώριο της ιδιωτικής σφαίρας. Στο πλαίσιο της νεωτερικότητας ο χωρισμός της Εκκλησίας από το κράτος και συνάμα ο χωρισμός της κοινωνίας από τη θρησκεία, σύμφωνα κυρίως με το γαλλικό παράδειγμα της ουδετεροθρησκείας και του λαϊκού κράτους (laïcité), σήμανε την απελευθέρωση της δημόσιας σφαίρας από οποιαδήποτε θρησκευτική ή μεταφυσική αυθεντία. Η θρησκευτική πίστη περιορίζεται αυστηρά στην ιδιωτική και ατομική ζωή και κηρύσσεται πλέον η πλήρης εκκοσμίκευση της δημόσιας σφαίρας. Η εκκοσμίκευση υπήρξε μια μακρά πολιτιστική διαδικασία, η οποία σήμανε τον αποχριστιανισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών και τη μετάθεση της θρησκευτικής πίστης στην ιδιωτική σφαίρα του ατόμου. Πυλώνες της νεωτερικότητας είναι η εκκοσμίκευση του κράτους αλλά και του δημόσιου χώρου, η κυριαρχία του ορθού λόγου και της επιστημονικής γνώσης, η υπέρτατη αξία του ατόμου και η προστασία της ιδιωτικής ζωής.

Ωστόσο, η ύστερη μετανεωτερικότητα ή κατ' άλλους η μετανεωτερικότητα σήμανε ένα είδος σχετικοποίησης όλων των ερμηνειών και των αφηγήσεων ακόμη και της επιστημονικής γνώσης.

Ο πλουραλισμός φαίνεται να είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της μετανεωτερικότητας. Ο πλουραλισμός αυτός ως ένα είδος μεταεκκοσμίκευσης φαίνεται να διευκολύνει την υπό όρους επαναφορά της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα. Αν η νεωτερικότητα ως εκκοσμίκευση υπήρξε ασύμβατη με τη θρησκεία, η μετανεωτερικότητα ως μετακοσμική εποχή αποδέχεται τη γόνιμη συνύπαρξη της θρησκείας και κάθε θρησκείας δίχως αποκλεισμούς στον διευρυμένο πολυφωνικό και πλουραλιστικό δημόσιο χώρο με βάση την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας και τον σεβασμό της θρησκευτικής ετερότητας. Το κράτος, ενώ δεν θρησκεύει επίσημα, μεριμνά και διασφαλίζει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας όλων. Οι δε θρησκείες μπορούν, ασφαλώς, να δρουν και να εκφράζονται ελεύθερα στον δημόσιο χώρο, ωστόσο δεν δύνανται να ασκούν κανονιστικές αρμοδιότητες. Νομιμοποιούνται, απλώς, να εμπνέουν και να νοηματοδοτούν. Ο πλουραλισμός και η πολυφωνία του δημόσιου χώρου πολλαπλασιάζεται διαρκώς με τα σύγχρονα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας στο διαδίκτυο καθώς και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media), τα οποία παρέχουν άμεση προσβασιμότητα και αλληλεπίδραση μεταξύ των χρηστών τους. Ο δημόσιος χώρος επεκτείνεται στον κυβερνοχώρο και πλέον διαμεσολαβείται από τις «κοινωνίες της πλατφόρμας». Οι νέες δυνατότητες άμεσης επικοινωνίας, η εμφάνιση νέων προβλημάτων στον κυβερνοχώρο, όπως ο φανατισμός, η μισαλλοδοξία, η συνωμοσιολογία, η συκοφαντική δυσφήμιση, η διασπορά ψευδών ειδήσεων κ.λπ. διαμορφώνουν μια νέα συνθήκη μεταμοντέρνας «πολιτειότητας» (citizenship) η οποία εκφράζεται πλέον από τα ψηφιακά μέσα (netizenship).

Η έννοια του δημόσιου χώρου⁴ ιδιαίτερα στην εποχή μας δεν

---

4. Κύριος εισηγητής της επαναφοράς της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα είναι ο Γιούργκεν Χάμπερμας. Βλ. τη σχετική κλασική μελέτη του Γιούργκεν Χάμπερμας, «Η θρησκεία στον δημόσιο χώρο», *Σύναξη* 124 (2012) 16-46. Βλ. επίσης Jürgen Habermas, "Religion in the public sphere," *European Journal of*

ταυτίζεται ασφαλώς με το κράτος και την άσκηση πολιτικής εξουσίας, αλλά συνιστά ένα ευρύτερο κοινωνικό πεδίο στο οποίο συναντώνται, διαλέγονται και αναμετρώνται ποικίλες ιδέες και προτάσεις που νοηματοδοτούν την προσωπική και κοινωνική ζωή. Η δημόσια σφαίρα αφορά κυρίως την άτυπη δημόσια και ελεύθερη διαβούλευση και επικοινωνία όλων. Στον δημόσιο χώρο δεν μπορεί να υπάρξει αποκλειστικότητα ως προς τη διεκδίκηση της αλήθειας, αλλά όλοι έχουν ισότιμο δικαίωμα συμμετοχής στην κοινή αυτή διαβούλευση, καθώς και στις ερμηνευτικές, κριτικές και αναστοχαστικές διαδικασίες που τη συγκροτούν. Η δε γλώσσα του δημόσιου χώρου χρειάζεται να είναι μια γλώσσα δημόσια, δηλαδή ανοικτή, κατανοητή και προσβάσιμη από όλους, η οποία εκφράζει τις βασικές αρχές του δημοκρατικού πλουραλισμού μέσα στο πλαίσιο της πλούσιας —ευρωπαϊκής— γενεαλογίας του λόγου. Ο λόγος αυτός υπόκειται διαρκώς σε δημόσιο έλεγχο και κριτική λογοδοσία. Αυτό σημαίνει ότι οι πάντες οφείλουν να υπερβαίνουν την ιδιόλεκτό τους και να τη μεταφράζουν σε μια δημόσια, κοινή και συμπεριληπτική γλώσσα. Στη βάση αυτή ο κοσμικός λόγος οφείλει να συναντά τον θεολογικό ή θρησκευτικό λόγο και αμοιβαία ο θεολογικός ή θρησκευτικός λόγος χρειάζεται να μεταφράζεται σε δημόσιο και κοσμικό λόγο.⁵ Πρό-

---

Philosophy 14:1 (2006) 1-25· Jürgen Habermas, “What is meant by a ‘post-secular society?’” *A discussion on Islam in Europe: the faltering project*, trans. by C. Cronin, Cambridge: Polity Press, 2009, 59-77. Jürgen Habermas, “Secularism’s crisis of faith: notes on post-secular society”, *New Perspectives Quarterly* 25 (2008) 17-29. Jürgen Habermas, “Religion in the public sphere: cognitive presuppositions for the public use of reason by religious and secular citizens,” *Between naturalism and religion: political essays*, Cambridge: Polity Press, 2008, 114-148· Jürgen Habermas, “The boundary between faith and knowledge: on the reception and contemporary importance of Kant’s philosophy of religion,” *Between naturalism and religion: political essays*, 209-248.

5. Για το ζήτημα της «μετάφρασης» στον Χάμπερμας βλ. Max Pensky, “Solidarity with the past and the work of translation” (with a reply by Jürgen Habermas), Craig C. Calhoun - Jonathan Van Antwerpen - Eduardo Mendieta (Eds.), *Habermas and religion*, Cambridge: Polity Press, 2014, 301-321.

κειται για μία όντως ερμηνευτική και παιδευτική αναστοχαστική αλληλεπίδραση, η οποία ούτως ή άλλως πραγματοποιείται στον δημόσιο χώρο και στην κοινωνική συμβίωση άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε ανεπιτυχώς. Η «μετάφραση» πάντως των σημασιών και των αξιών της χριστιανικής θεολογίας είναι ανάγκη να γίνει και στην εποχή μας για να μην αποκοπεί ο σύγχρονος ευρωπαϊκός κόσμος και πολιτισμός από «σημαντικές πηγές για τη δημιουργία νοήματος και ταυτότητας».⁶

Το ερμηνευτικό αυτό βήμα της «μετάφρασης» δεν είναι κάποια αχρείαστη πολυτέλεια ή αναγκαία πολιτισμική προσαρμογή της Εκκλησίας, αλλά η εμπνευσμένη και διαλεκτική παρουσία και «εγκοσμίκευση» της χριστιανικής θεολογίας στον δημόσιο χώρο των σύγχρονων πλουραλιστικών κοινωνιών. Πιθανόν, η μετάφραση να αναδείξει ότι πολλές ιδέες, εννοήσεις και αξίες της εκκοσμίκευσης είναι λησμονημένες χριστιανικές αρχές,⁷ η σημασία των οποίων κατά βάση είτε αλλοιώθηκε είτε προδόθηκε στην πορεία και εξέλιξη του ιστορικού χριστιανισμού. Οι «καταχωνιασμένες» αυτές σημασίες κατά τον Γιούργκεν Χάμπερμας μπορεί να φανερωθεί ότι είναι εν τέλει η κοινή κληρονομιά της νεωτερικότητας, της σύγχρονης Ευρώπης και εν γένει του δυτικού πολιτισμού. Ο Χάμπερμας δέχεται ακόμη και το δικαίωμα των

6. Βλ. Γιούργκεν Χάμπερμας, «Η θρησκεία στον δημόσιο χώρο», 31.

7. Καθώς σημείωνε το 1908 ο Gilbert K. Chesterton, στο έργο του *Orthodoxy*, κεφ. III, «Η αυτοκτονία της σκέψης»: «Ο σύγχρονος κόσμος δεν είναι κακός· κατά κάποιο τρόπο είναι πολύ καλός. Είναι γεμάτος από ξέφρενες και χαμένες αρετές. Όταν ένα θρησκευτικό σχήμα γκρεμίζεται —όπως ο Χριστιανισμός γκρεμίστηκε κατά τη Μεταρρύθμιση—, δεν είναι μόνο οι κακίες που χάνονται. Πράγματι, οι κακίες ελευθερώνονται, περιφέρονται και κάνουν ζημιά. Αλλά ελευθερώνονται και οι αρετές επίσης. Και οι αρετές περιπλανιούνται πιο ξέφρενα, και κάνουν πιο τρομερή ζημιά. Ο σύγχρονος κόσμος είναι γεμάτος από τις παλιές χριστιανικές αρετές που έχουν τρελαθεί. Οι αρετές έχουν τρελαθεί γιατί έχουν απομονωθεί η μια από την άλλη και περιφέρεται η καθεμιά μόνη της. Έτσι, κάποιοι επιστήμονες ενδιαφέρονται για την αλήθεια· και η αλήθεια τους είναι αδυσώπητη. Έτσι, κάποιοι ανθρωπιστές ενδιαφέρονται μόνο για οίκτο· και ο οίκτος τους —λυπάμαι που το λέω— είναι συχνά αναληθής».

πιστών να μην προβαίνουν οπωσδήποτε στην κοσμική μετάφραση της θρησκευτικής γλώσσας τους, αλλά να την εκφράζουν ελεύθερα και ως έχει στον δημόσιο χώρο. Η μετάφραση της θρησκευτικής γλώσσας, ενώ διευκολύνει τη δημόσια διαβούλευση, δεν αποτελεί αναγκαίο και κανονιστικό όρο συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα. Η θεολογία που διαλέγεται και εκτίθεται στον δημόσιο χώρο ως μία μεταγλώσσα αποβαίνει όντως δημόσια θεολογία. Συνάμα, μπορεί να διακρατεί παράλληλα, εφόσον το επιθυμεί, τη δική της ιδιαίτερη γλώσσα και αυτοσυνειδησία η οποία εκφράζεται στο εσωτερικό πλαίσιο της πίστης, της λατρείας και της ζωής της Εκκλησίας κυρίως ως δοξολογία και πνευματική εμπειρία και λιγότερο ως επιστημολογική γνώση.

Μολονότι διανύουμε ήδη την περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας ή μετανεωτερικότητας, αυτό δεν σημαίνει ότι στη ζωή των ανθρώπων κυριαρχεί πλέον ένα νέο πολιτισμικό παράδειγμα. Στην πραγματικότητα ακόμη και σήμερα άλλοι άνθρωποι σκέπτονται και ενεργούν προνεωτερικά, άλλοι νεωτερικά και άλλοι μετανεωτερικά, ενώ δεν υπάρχουν πάντοτε σαφή και διακριτά όρια, αλλά τομές, συνέχειες και ασυνέχειες μεταξύ των διαφόρων πολιτισμικών παραδειγμάτων. Η Εκκλησία οφείλει να απευθύνεται ποιμαντικά προς όλους, να σαρκώνει και να μεταγράφει την πίστη και τη θεολογία της όχι σε ένα αλλά σε πληθώρα πολιτισμικών παραδειγμάτων. Η δημόσια παρουσία της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο μπορεί να διευκολυνθεί από έναν ενδεχόμενο διάλογό της με τις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, όχι μόνο γιατί έτσι θα κατανοήσει καλύτερα τη δυναμική της σύγχρονης πλουραλιστικής πραγματικότητας, αλλά και θα μπορέσει να ασκήσει αποτελεσματικότερα τη θεολογική μαρτυρία και την ποιμαντική δράση της δίχως να απωλέσει την ιδιοπροσωπία και την ταυτότητά της. Ο πλουραλισμός, η πολυφωνία και η κριτική διάσταση του δημόσιου χώρου είναι το γόνιμο περιβάλλον στο οποίο η χριστιανική θεολογία καλείται να σαρκώσει το Ευαγγέλιο

και να προσαρμόσει τον ιστορικό πλούτο της μακραίωνης παράδοσής της στον σύγχρονο κόσμο. Η χρήση κοινής γλώσσας με την κοινωνία δεν συνιστά κάτι ξένο για τη μαρτυρία της Εκκλησίας αλλά άσκηση της αποστολής της μέσα στον κόσμο. Στην προοπτική αυτή είναι πιθανόν να διαμορφώνονται νέες δυναμικές κατανόησης και αλληλεπίδρασης μεταξύ θεολογίας και σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, χάρη στην ανοικτή και συμπεριληπτική λειτουργία του δημόσιου χώρου. Εν τέλει, αυτό σημαίνει υπέρβαση της σκληρής και άτεγκτης πολιτικής ορθότητας και της εκκοσμίκευσης του Διαφωτισμού και μετάβαση σε μία διαλεγόμενη μεταεκκοσμίκευση όπου ο δημόσιος χώρος δεν αποκλείει de facto τη θρησκευτική και θεολογική νοηματοδότηση. Ο εικοστός αιώνας παρουσίασε ποικίλα θεολογικά ερμηνευτικά σχήματα «μετάφρασης» και επικαιροποίησης της χριστιανικής θεολογικής γλώσσας. Στην Ορθόδοξη θεολογία η περίφημη διακήρυξη του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ για την ανάγκη μιας «νεοπατερικής σύνθεσης»⁸ έκανε ήδη τα πρώτα σημαντικά βήματά της και απομένει να τα ολοκληρώσει στον εικοστό πρώτο αιώνα μεταγράφοντας την πατερική θεολογία σε μία σύγχρονη δημόσια θεολογία, η οποία οφείλει να παρεμβαίνει διορατικά και εμπνευσμένα σε συγκεκριμένες κοινωνικές, περιβαλλοντικές, πολιτισμικές και πολιτικές συνθήκες. Η ίδια η πατερική θεολογία υπήρξε για την εποχή της μία «δημόσια θεολογία», καθώς μετέφρασε τη βιβλική και εκκλησιαστική παράδοσή της σε δημόσιο και οικουμενικό λόγο μέσω της ελληνικής γλώσσας και φιλοσοφίας.

Ο σύγχρονος κόσμος είναι ένας κατεξοχήν πλουραλιστικός κόσμος ωσμώσεων και αλληλεπιδράσεων. Οι εξελίξεις στην οικονομία, στην πολιτική και κυρίως στην επιστήμη, στην τεχνολο-

---

8. Βλ. το εξαιρετικό άρθρο του Matthew Baker “‘Theology reasons’ - in history: neo-patristic synthesis and the renewal of theological rationality,” *Θεολογία* 81:4 (2010) 81-118.

γία και στην επικοινωνία διαμόρφωσαν νέες συνθήκες που έφεραν σε άμεση επαφή, διάλογο και αλληλεπίδραση τις ποικίλες εθνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές, γλωσσικές και άλλες κοινότητες των ανθρώπων. Μια νέα πλουραλιστική και παγκόσμια κοινωνία διαρκώς προκαλεί τις τοπικές κοινότητες να υπερβαίνουν την εσωστρέφειά τους, να συναντώνται και να αναπτύσσονται αμοιβαία μέσω ενός ανοικτού διαλόγου των τοπικών πολιτισμών και παραδόσεων. Εν τέλει, ο ίδιος ο πολιτισμός προσλαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις στον χώρο και στον χρόνο, υπερβαίνει τα σύνορα και πραγματοποιεί διαρκώς νέες ωσμώσεις και διαπολιτισμικές συναντήσεις. Στην περίπτωση των σύγχρονων πλουραλιστικών κοινωνιών ο δημόσιος χώρος διευρύνεται διαρκώς και γίνεται πράγματι παγκόσμιος και οικουμενικός.

Στις μέρες μας το θρησκευτικό φαινόμενο για πολλούς λόγους φαίνεται να επιστρέφει στις σύγχρονες μεταεκκοσμικευμένες κοινωνίες. Μολονότι πολλοί είναι εκείνοι που συνεχίζουν να απορρίπτουν το θρησκευτικό φαινόμενο καθαυτό, αλλά και τη χριστιανική θεολογία ως εταίρο στον δημόσιο χώρο, ολοένα και πληθαίνουν οι φωνές που θεωρούν σημαντική και απαραίτητη την παρουσία και αλληλεπίδραση της θρησκείας, όχι απλώς για τον αναγκαίο και γόνιμο πλουραλισμό της δημόσιας σφαίρας, αλλά κυρίως για τη νοηματοδότηση του ανθρώπινου βίου και πολιτισμού. Ο Μισέλ Ουέλμπεκ στο μυθιστόρημά του *Υποταγή*,⁹ το οποίο αποτελεί μια συναρπαστική πολιτική και ηθική μυθοπλασία για τον γερασμένο πολιτισμό της ευρωπαϊκής νεωτερότητας, διεκτραγωδεί κατά μοιρολατρικό και μελαγχολικό τρόπο την κατάρρευση της Γαλλίας που όλοι γνωρίζουμε. Στη χώρα αυτή πραγματοποιήθηκε το πλέον προωθημένο πολιτισμικό παράδειγμα της φιλελεύθερης και εκκοσμικευμένης Ευρώπης, ενώ ο χριστιανισμός αποκλείστηκε από τη δημόσια σφαίρα. Άλλωστε,

9. Βλ. Michel Houellebecq, *Soumission*, Paris: Flammarion, 2015.

δίχως την παρουσία της χριστιανικής θεολογίας, αλλά και όλων των κοσμοθεωρήσεων στον δημόσιο χώρο, ο πλουραλισμός δεν μπορεί να είναι πλήρης και πραγματικός. Εάν η θρησκεία δεν συμμετέχει στη δημόσια σφαίρα, τότε «κάτι λείπει», διότι καμιά από τις υπάρχουσες κοινωνικές ουτοπίες της νεωτερικότητας δεν σήμανε τη «μεταμόρφωση της ολότητας».¹⁰

Η παρουσία της χριστιανικής θεολογίας στον δημόσιο χώρο προϋποθέτει τον αμοιβαίο διάλογο θεολογίας και πολιτισμού. Ο γόνιμος διάλογος θεολογίας και πολιτισμού μπορεί να προσφέρει στην Εκκλησία τη δυνατότητα να εκφράσει τη μαρτυρία της με σύγχρονο και επικαιροποιημένο λόγο στη δημόσια σφαίρα, στην οποία όλοι μπορούν να έχουν πρόσβαση και συμμετοχή. Ο ζωντανός πολιτισμός είναι η βάση για την απαραίτητη παιδευτική και αναστοχαστική διαδικασία μέσω της οποίας οι πάντες δύνανται να εκφράζονται και να διαλέγονται. Σύμφωνα με τον Χάμπερμας, ο τρόπος αυτός μπορεί να συμφιλιώσει τη νεωτερική και εκκοσμικευμένη αντίληψη του δημόσιου χώρου με τη θρησκεία ή τη θεολογική έκφραση, πέρα μάλιστα και από την αντίληψη της πολιτικής ορθότητας ως απλής επίδειξης θρησκευτικής ανεκτικότητας (tolerance). Οι σύγχρονες μετανεωτερικές και μεταεκκοσμικευμένες κοινωνίες, τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, τείνουν πλέον να επαναφέρουν το θρησκευτικό φαινόμενο από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα για έναν πολύ σημαντικό λόγο. Οι σύγχρονες κοινωνίες, διαπιστώνοντας ότι μαστίζονται από μία εγγενή τάση πρακτικού μηδενισμού και έλλειψης κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και νοήματος και αυθεντικής ταυτότητας, εκλαμβάνουν τη θρησκεία δυνητικά —και όχι ασφαλώς αποκλειστικά— ως πηγή νοήματος και κοινωνικής συνοχής για την ίδια την ύπαρξη του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους.

10. Βλ. Ernst Bloch - Th. W. Adorno, *Κάτι λείπει. Μια συζήτηση για τις αντιφάσεις της ουτοπικής επιθυμίας*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος, 2000.

Φαίνεται ότι το φιλελεύθερο και εκκοσμικευμένο κράτος δεν μπορεί να εγγυηθεί τις κανονιστικές του προϋποθέσεις για ένα ριζικά εξορθολογισμένο και αποθρησκευτοποιημένο κόσμο. Στην κατεύθυνση αυτή η θρησκεία και ιδιαίτερα η χριστιανική θεολογία φαίνεται να αναβαθμίζεται στις δυτικές κοινωνίες. Οπωσδήποτε, ο αποκλεισμός της θρησκείας στον δημόσιο χώρο εγκυμονεί ποικίλους κινδύνους για την ίδια την κοσμική κοινωνία, η οποία ιστορικά βρίσκεται πλέον σε ένα οριακό σημείο. Ο ατομοκεντρισμός και ο απόλυτος και ακραίος δικαιωματισμός δίχως αντίστοιχες υποχρεώσεις τείνει να μεταβάλει τους πολίτες σε μεμονωμένες μονάδες δίχως κοινωνική αλληλεγγύη, μέριμνα και συνοχή. Ο κατακερματισμός αυτός επιτείνεται από τη φιλελεύθερη και επιθετική οικονομία της αγοράς, μεταβάλλοντας τις σύγχρονες κοινωνίες σε καρικατούρα δημοκρατίας, επισιχιάζοντας μάλιστα και τον δημόσιο χώρο. Το ίδιο το δημοκρατικό και φιλελεύθερο κράτος επιζητά πλέον τη συμβολή και της θρησκείας στην ουσιαστική νοηματοδότηση του κοινού βίου, της κοινωνικής αλληλεγγύης, της κοινωνικής ηθικής και του πολιτισμού, πέρα από τις αυτονομημένες λειτουργίες της φιλελεύθερης οικονομίας και της αγοράς που μπορεί και να υπονομεύουν την κοινωνική συνοχή και το νόημά της. Η νέα αυτή θεώρηση προέκυψε σαφώς ύστερα από την κατάρρευση του κομμουνισμού, την εμφάνιση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, την ανάδυση του πολιτικού και μαχητικού Ισλάμ, την πολιτική εκμετάλλευση και την ιδεολογική εργαλειοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει. Δίχως να συζητήσουμε σε βάθος τα πραγματικά αίτια αυτής της αλλαγής στάσης εκ μέρους των θεωρητικών της εκκοσμίκευσης, επισημαίνουμε ότι για τη χριστιανική θεολογία ο εμπολιτισμός του Ευαγγελίου υπήρξε διαχρονικά η σταθερή βάση και το μέσο διά του οποίου η θεολογία της Εκκλησίας απευθυνόταν γόνιμα και δημιουργικά στον κόσμο. Ενδεχομένως, είμαστε μπροστά σε νέες προκλήσεις για την επανάκαμψη του χριστιανισμού στο

προσκήνιο της ιστορίας με έναν πιο ουσιαστικό και πάντως όχι εξουσιαστικό τρόπο. Αν η εμβληματική κίνηση του Χάμπερμας να αναγνωρίσει τη συμβολή της θρησκείας στον ευρωπαϊκό χώρο αποβλέπει να διασώσει τη νεωτερική εκκοσμίκευση από τον μη-δενιστικό εαυτό της και να ανακαλύψει μέσα στο θρησκευτικό γεγονός δικές της κρυμμένες διαισθήσεις, η χριστιανική θεολογία, σε οικουμενική διάσταση και προοπτική, μπορεί εκ νέου να νοηματοδοτήσει την πορεία της ιστορίας και του πολιτισμού με την προφητική και εμπνευσμένη μαρτυρία της πίστης στον δημόσιο χώρο. Οι χριστιανοί καλούνται όχι απλώς να πείσουν τους οπαδούς της πολιτικής ορθότητας διατυπώνοντας μια θεωρητική εναλλακτική πρόταση έναντι της εκκοσμίκευσης, αλλά κυρίως να συμμετάσχουν γόνιμα στην κοινωνική ζωή, στον δημόσιο διάλογο και στον πολιτισμό με έργα που δείχνουν έμπρακτα τι σημαίνει να ανήκεις στην Εκκλησία.

Ο δημόσιος χώρος ως χώρος της κοινής και ανοικτής διαβούλευσης είναι μια πρόκληση και για την Ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία να μετακινηθεί από την προστατευμένη και αδρανή θέση του φορέα των εθνικών και παραδοσιακών αξιών και να ξαναγίνει το άλας της ζωής των ανθρώπων και του πολιτισμού, καταθέτοντας δημόσια τη μαρτυρία της.¹¹ Είναι γεγονός ότι οι ορθόδοξοι διανοητές έχουν αργήσει σημαντικά να εμπλακούν σε μία γόνιμη συζήτηση τόσο για το παγκόσμιο φαινόμενο του πλουραλισμού όσο και για τη σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και θεολογίας με τον δημόσιο χώρο. Η αμφιθυμία ή ακόμη και η αμυ-

11. Στην προοπτική αυτή βλ. το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο, Pantelis Kalaitzidis, "Orthodox theology and the challenges of a post-secular age: questioning the public relevance of the current Orthodox theological 'paradigm'," Roman Fihas (Ed.), *Academic theology in a post-secular age*, Lviv: Institute of Ecumenical Studies, 2013, 4-23. Βλ. επίσης Πέτρος Βασιλειάδης, «Οι οικουμενικές αξιώσεις της Ορθοδοξίας και η ιδιαιτερότητα της μαρτυρίας της σε έναν πλουραλιστικό κόσμο», Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, 319-339.

ντική στάση πολλών ορθόδοξων έναντι του πλουραλισμού ενδεχομένως οφείλεται στον φόβο της επερχόμενης εκκοσμίκευσης και στην προσπάθειά τους να μείνει σταθερή η σχέση κράτους, Εκκλησίας και εθνικής ταυτότητας.¹² Αν, όμως, ο πλουραλισμός ως σεβασμός της ετερότητας, της ελευθερίας και της ισότητας θεωρηθούν ως οικουμενικές όψεις του χριστιανικού ευαγγελίου και εκληφθούν ως ευκαιρία ενεργούς συμμετοχής της Ορθόδοξης Εκκλησίας και θεολογίας στον σύγχρονο κόσμο, τότε είναι πιθανόν η Ορθοδοξία όχι μόνο να υπερβεί την αμφιθυμία και τον φόβο της προς τον σύγχρονο πλουραλισμό, αλλά να μπορέσει να λειτουργήσει κριτικά, αυθεντικά και εμπνευσμένα στον δημόσιο χώρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί όντως να απελευθερωθεί από την προστασία και υπαγωγή της στο κράτος ή από τον τυπικό ρόλο του θεσμικού φορέα των εθνικών και πολιτισμικών παραδόσεων, ο οποίος διαρκώς τη θέτει στο περιθώριο του δημόσιου βίου στον σύγχρονο κόσμο και πολιτισμό. Σε μία τέτοια προοπτική μπορεί να αξιοποιήσει εκ νέου την πλούσια θεολογική παράδοσή της για το ανθρώπινο πρόσωπο και την ευχαριστιακή κοινότητα, προκειμένου να συμμετάσχει γόνιμα και δημιουργικά στο οικουμενικό όραμα ενός ειρηνικού μετασχηματισμού του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού, πέρα από εθνοτικές συγκρούσεις και διαρκείς πολεμικές διαμάχες και προστριβές. Η ορθόδοξη ευχαριστιακή εκκλησιολογία προσανατολίζει σαφώς προς μία εσχατολογική κοινωνία και κοινότητα προσώπων, δίχως κοινωνικές, φυλετικές ή άλλες διακρίσεις και αποκλεισμούς.¹³ Η ευχαριστιακή εκκλησιολογία πραγματώνει και αναδεικνύει το οικουμενικό όραμα της ενότητας εν τη ποικιλία.

12. Βλ. Ελίζαμπεθ Προδρόμου, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και πλουραλισμός: ξεπερνώντας την αμφιθυμία», Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, 68-103.

13. Βλ. σχετικά Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Δημήτριος, «Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες σ' έναν πλουραλιστικό κόσμο», Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, 39-52.

Ως εκ τούτου, η εκκλησιολογία αυτή δεν αντιτίθεται στον πλουραλισμό και στην πολυφωνία, αλλά ενσωματώνει διαλεκτικά και ελεύθερα την ετερότητα στην ενότητα και κοινωνία. Είναι σαφές ότι η εκκλησιολογία αυτή έχει περισσότερα κοινά με τις αξίες και τις προϋποθέσεις του σύγχρονου δημόσιου χώρου και όχι με την προνεωτερική καθεστωτική αντίληψη μιας κλειστής, ομοιόμορφης και μονοφωνικής κοινότητας ή κοινωνίας στην οποία το κράτος και η Εκκλησία ταυτίζονται. Ατυχώς η ταύτιση της Ορθοδοξίας με τον εθνικισμό κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και η συναφής ιδεολογική εργαλειοποίησή της είναι παραδόξως εντελώς πρόσφατο γεγονός και δεν συναντάται προηγουμένως στη μακρά ιστορική μαρτυρία και διαδρομή της.¹⁴

Γ'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Η εποχή μας τραυματισμένη από ποικίλες κρίσεις, διαμάχες, πολέμους και ανατροπές βρίσκεται διαρκώς αντιμέτωπη με το αίτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως έντονα αναδύεται στον σύγχρονο και ακόμη ρευστό πολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι συχνό φαινόμενο ακόμη και από εκείνους που φέρονται ως εκφραστές, προστάτες ή ένθερμοι υποστηρικτές τους. Τώρα που οι άλλοι και οι ξένοι δεν είναι πλέον αλλού, πέρα από τα δικά μας σύνορα, αλλά είναι εδώ ανάμεσά μας, ζουν μαζί μας, η παρουσία τους θέτει ερωτήματα που ουδέποτε μας απασχόλησαν πρωτύτερα. Ο ξένος, ο άλλος και ο διαφορετικός αποβαίνουν οριακή εμπειρία ακόμη και για την ταυτότητα του εαυτού, αφού τη θέτουν διαρκώς υπό κρίση. Στα όρια του δυτικού πολιτισμικού παραδείγματος, το οποίο σαφώς διαπνέεται από το όνειρο της επιτυχίας και της οικονομικής ευμάρειας οι ξένοι —ιθαγενείς,

14. Για το ζήτημα αυτό βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ορθοδοξία, εθνικισμός και εθνοτική συγκρότηση», Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, 303-310.

μετανάστες ή πρόσφυγες— αντιμετωπίζονταν συνήθως ως εργαλεία για την ευημερία και την πρόοδο άλλων, και όχι τη δική τους. Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, όταν όλα τα πολιτικά οράματα γενικής ευτυχίας υποτάχθηκαν αμαχητί στη νεοφιλελεύθερη οικονομία και στην τεχνοκρατική οργάνωση, φάνηκε καθαρά ότι τα ιδεολογικά συστήματα σκέψης και οργάνωσης που προέκυψαν από την εποχή του Διαφωτισμού και μετά, υπηρέτησαν σφοδρές ανάγκες αναπλήρωσης και ατομικής ή συλλογικής χρησιμοθηρίας. Η εποχή μας αφηγείται την αλλόκοτη ιστορία μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας, η οποία θεωρεί ως καθήκον της να θηρεύει την απόλυτη επιτυχία και ευτυχία. Στους καιρούς της ύστερης νεωτερικότητας, στη δίνη της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, όταν όλες οι μεγάλες αφηγήσεις και παραδόσεις τίθενται εκ των πραγμάτων στο περιθώριο, τι καιρίο και σημαντικό κομίζει μια συζήτηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την επικράτησή τους από τη σκοπιά της θεολογίας;

Η διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυτή η Magna Charta της νεωτερικότητας, εξέφρασε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής και ανέτρεψε σταδιακά το αμετάβλητο για αιώνες κοινωνικό και πολιτικό status, εγκαινιάζοντας μια νέα κλίμακα αξιών σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου βίου. Πράγματι, τα ανθρώπινα δικαιώματα γεννήθηκαν ως υπέρβαση του πολιτικού απολυταρχισμού, αλλά και των θρησκευτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στη δυτική Ευρώπη. Ο άνθρωπος έγινε το κέντρο και η ιδρυτική αρχή της νέας εποχής, ο μόνος πρωταγωνιστής στο θέατρο της ιστορίας, ο οποίος διερευνά και ανακαλύπτει τις απέραντες δυνατότητές του. Η ιστορία του ανθρώπου αναδεικνύεται ως ο τόπος της προοδευτικής πραγμάτωσης της ελευθερίας του. Αρχικά ο χριστιανικός κόσμος της Δύσης, τόσο ο ρωμαιοκαθολικός όσο και ο προτεσταντικός, είδε με έντονη καχυποψία τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο αντιεκκλησιαστικός χαρακτήρας του Διαφωτισμού και της Γαλλι-

κής Επανάστασης, αλλά και οι προτεσταντικές θέσεις για την ηθική και την ανθρώπινη ελευθερία δυσχέραναν την άμεση ή την πλήρη υιοθέτηση της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τον δυτικό χριστιανισμό. Σύντομα, όμως, πίσω από το πολιτικό μανιφέστο της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης (1776 και 1789) και μέσα από μια σειρά πνευματικών, κοινωνικών και οικονομικών ανακατατάξεων ως τις μέρες μας, η γενεαλογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων φανέρωσε τη βαθύτατα οικουμενική δυναμική της για την ελευθερία, την κοινωνική δικαιοσύνη, την ειρήνη και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Σήμερα πλέον αναγνωρίζεται ότι η προέλευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρά τον πολιτικό και εν πολλοίς εκκοσμικευμένο χαρακτήρα τους, σχετίζεται άμεσα με την ιστορία, με τις αξίες και με τον πολιτισμό του χριστιανισμού, με την αντίληψη της απόλυτης και αναντικατάστατης αξίας του ανθρώπου ως ελεύθερου και προσωπικού όντος, με την ανεξιθρησκία, την κοινωνική ισότητα, την αλληλεγγύη και την αδελφσύνη του ανθρώπινου γένους. Στο υπόβαθρο του δυτικού πολιτισμού βρίσκεται ανεπίγνωστα η μακραίωνη χριστιανική παράδοση. Συμφιλιωμένος με τη νεωτερικότητα, ο δυτικός χριστιανισμός, μάλιστα μετά τις τραυματικές εμπειρίες του εικοστού αιώνα, έχει πλέον αναγνωρίσει και εγγολπωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα, εντάσσοντάς τα οργανικά στη δική του ανθρωπιστική παράδοση. Πολλά από τα προγράμματα του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ή και τα νέα ρεύματα στη θεολογία, όπως η θεολογία της απελευθέρωσης, η θεολογία της ελπίδας, η φεμινιστική θεολογία, η μαύρη θεολογία, η θεολογία του πολιτισμού, η μετα-αποικιοκρατική θεολογία, η οικοθεολογία κ.ά. φανερώνουν την έμπρακτη στράτευση του δυτικού Χριστιανισμού για την υπέρβαση των ποικίλων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και φυλετικών διακρίσεων.

Είναι γεγονός ότι η εμπερίστατη ιστορικά Ορθοδοξία δεν έ-

λαβε ενεργό μέρος στις μεγάλες αλλαγές και ανακατατάξεις της νεωτερικότητας, αλλά μάλλον τις ακολούθησε παθητικά ή απλώς προσαρμόστηκε σε αυτές. Οι ραγδαίες πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές στον δυτικοευρωπαϊκό αλλά και στον παγκόσμιο χώρο πραγματοποιήθηκαν εν πολλοίς ερήμην της Ορθοδοξίας. Παρά τις στενές σχέσεις με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η Ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία στην Ελλάδα και σε πολλές άλλες Ορθόδοξες χώρες μάλλον κράτησε περισσότερο αμυντική στάση δίχως να διαλεχθεί έγκαιρα, γόνιμα και σε βάθος με το ρεύμα της νεωτερικότητας, το οποίο, ωστόσο, διαπότισε πλήρως τις δομές, τους θεσμούς, αλλά και την ίδια την πορεία των Ορθόδοξων αυτών χωρών και κοινωνιών. Η Ορθοδοξία, λοιπόν, συναντά κάποια στιγμή και έκτοτε ζει και πορεύεται ούτως ή άλλως μέσα στη νεωτερικότητα, έχοντας, όμως, κρατήσει σε εκκρεμότητα τη σχέση και αναφορά της προς αυτήν τη νέα ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική συνθήκη.¹⁵ Ποια είναι ή ποια οφείλει να είναι η στάση της Ορθόδοξης θεολογίας ιδιαίτερα έναντι της πιο εμβληματικής διακήρυξης της νεωτερικότητας, όπως είναι η οικουμενική διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα; Η Ορθόδοξη θεολογία διακηρύσσει ότι δεν αποτελεί μεταφυσική και άσαρκη διδαχή για τη ζωή του κόσμου και του ανθρώπου. Έχοντας στο επίκεντρό της τη θεολογική σημασία του προσώπου με καιρίες ανθρωπολογικές και υπαρξιακές συνέπειες, πώς τοποθετείται έναντι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων; Ποια ουσιαστική πρόταση ζωής, νοήματος και πολιτισμού κομίζει, προκειμένου να διαλεχθεί και να αναζωογονήσει τον βίο του ανθρώπου; Είναι ικανή να προσλάβει και να μεταμορφώσει τις αστοχίες και τα λάθη της νεωτερικότητας, αλλά και να αποδεχθεί τις κατακτήσεις και τα επιτεύγματά της; Είναι καιρός η σύγχρονη Ορθοδοξία να προσπεράσει την αμυντική και

15. Για το ζήτημα αυτό βλ. το πρόσφατο έργο μας, *Θεολογία και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αρμός, 2023.

απόμακρη στάση που τηρεί προς τη νεωτερικότητα και να υπερβεί τα προνεωτερικά σχήματα κατανόησης του ανθρώπου και του κόσμου. Είναι καιρός να επικαιροποιήσει κριτικά και διαλεκτικά τη θεολογική μαρτυρία της, ώστε να συναντήσει γόνιμα και δημιουργικά τα αιτήματα αλλά και τα αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου.

Στο πνεύμα αυτό και με βάση τις αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁶ ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, μιλώντας το 2017 στη Γερμανία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, υποστήριξε ότι αποτελούν «ένα από τα μεγαλύτερα πολιτικά επιτεύγματα του ανθρώπου και ότι ανήκουν στον πυρήνα της εκκλησιαστικής μαρτυρίας στον σύγχρονο κόσμο».¹⁷ Έχοντας πλήρη επίγνωση αυτής της θέσης, ο Οικουμενικός Πατριάρχης αναφέρθηκε στην επίπονη πορεία της Ορθοδοξίας και των άλλων χριστιανικών παραδόσεων της Ευρώπης να αποδεχθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα λόγω επιφυλάξεων έναντι ορισμένων τάσεων του μοντερνισμού, επισημαίνοντας καιρία ότι οι αρνητικές πλευρές της νεωτερικότητας δεν αποτελούν την ουσία της. Αναφερόμενος ιδιαίτερα στους φόβους των Ορθοδόξων έναντι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος επισήμανε ότι σε ορισμένους κύκλους Ορθοδόξων¹⁸ παρατηρείται έντονος σκεπτικισμός, ο οποίος κα-

16. Βλ. την Απόφαση «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον. Η συμβολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις την επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων».

17. Βλ. Rede des Ökumenischen Patriarchen Bartholomaios Konrad-Adenauer-Stiftung Berlin, 01.06.2017, «Orthodoxie und menschenrechte», <https://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2310&tla=gr>.

18. Βλ. Χρήστος Γιανναράς, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Αθήνα: Δόμος, 1998. Χρήστος Γιανναράς, «Ανθρώπινα δικαιώματα και Ορθόδοξη Εκκλησία», Εμμανουήλ Κλάφης (Επιμ.), *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο*, 160-168. Πρβλ. «Βασική Διδασκαλία σχετικά με την Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια, Ελευθερία και Δικαιώματα» της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας;

ταλήγει σε πλήρη άρνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως προϊόντων του πολιτισμού της δυτικής νεωτερικότητας.¹⁹ Για την ιδεολογική αντίληψη του «Ρωσικού Κόσμου»,²⁰ όπως αυτή εκφράζεται κυρίως κατά την τελευταία δεκαετία, ο δυτικός ηγεμονισμός με όχημα τον πολιτισμό της νεωτερικότητας και με καταλύτη τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιχειρεί να αλώσει τον παραδοσιακό ορθόδοξο πολιτισμό. Μάλιστα, για

<https://old.mospat.ru/gr/documents/social-concepts/>.

19. Για το ζήτημα αυτό βλ. Σάββας Αγουρίδης, Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο δυτικό κόσμο, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998. Βλ. επίσης το σημαντικό έργο του Κωνσταντίνου Δελγκωσταντή, Τα δικαιώματα του ανθρώπου. Δυτικό ιδεολόγημα ή οικουμενικό ήθος, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2011. Πρβλ. Olivier Clément, “Droits de l’homme: l’approche d’un Chrétien orthodoxe,” *Christianisme et droits de l’homme*, Paris 2007. Για τη θέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα, βλ. την εξαντλητική κριτική μελέτη της Kristina Stoeckl, *The Russian Orthodox Church and human rights*, New York : Routledge, 2014.

20. Βλ. το κείμενο «Διακήρυξη κατά της διδασκαλίας περί “Ρωσικού Κόσμου” (Russkii mir)» (13 Μαρτίου 2022): «Στις ομιλίες τους κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, ο Βλαντίμιρ Πούτιν και ο Πατριάρχης Μόσχας Κύριλλος (Gundiaev) έχουν επανειλημμένα επικαλεστεί και αναπτύξει την ιδεολογία αυτού του “ρωσικού κόσμου”. Το 2014, όταν η Ρωσία προσάρτησε την Κριμαία και ξεκίνησε έναν πόλεμο δι’ αντιπροσώπων στην περιοχή του Ντονμπάς της Ουκρανίας, μέχρι την έναρξη του πλήρους πολέμου κατά της Ουκρανίας σήμερα αλλά και γενικότερα, ο Πούτιν και ο Πατριάρχης Κύριλλος χρησιμοποίησαν την ιδεολογία του “ρωσικού κόσμου” ως κύρια δικαιολογία για την εισβολή. Η διδασκαλία αναφέρει ότι υπάρχει μια υπερεθνική ρωσική σφαίρα ή πολιτισμός, που ονομάζεται Αγία Ρωσία, που περιλαμβάνει τη Ρωσία, την Ουκρανία και τη Λευκορωσία (και μερικές φορές τη Μολδαβία και το Καζακστάν), καθώς και τους Ρώσους και τους ρωσόφωνους σε όλο τον κόσμο. Υποστηρίζει ότι αυτός ο “ρωσικός κόσμος” έχει ένα κοινό πολιτικό κέντρο (Μόσχα), ένα κοινό πνευματικό κέντρο (το Κίεβο ως “μητέρα όλων των Ρως”), μια κοινή γλώσσα (ρωσικά), μια κοινή Εκκλησία (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, Πατριαρχείο Μόσχας) και ένα κοινό πατριάρχη (Πατριάρχης Μόσχας), ο οποίος εργάζεται σε “συμφωνία” με έναν κοινό πρόεδρο/εθνικό ηγέτη (Πούτιν) προκειμένου να κυβερνήσει τον ρωσικό αυτόν κόσμο, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα μια κοινή ξεχωριστή πνευματικότητα, ηθική και πολιτισμό». Το πλήρες κείμενο της εν λόγω «Δήλωσης» βλ. στον ακόλουθο ηλεκτρονικό σύνδεσμο: <https://publicorthodoxy.org/el/2022/03/13/10845/>.

ορισμένους ορθόδοξους επικριτές της Δύσης, τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι παρά ο φονταμενταλισμός της νεωτερικότητας και η αποθέωση του ατόμου.

Πράγματι, η δυτική παράδοση και η νεωτερικότητα αποθέωσε τον εαυτό και την ταυτότητα του ανθρώπου μέσα από την έννοια του ατόμου ως σκεπτόμενου υποκειμένου. Ο Διαφωτισμός, τελικά, αγνόησε ή και εξοστράκισε την ετερότητα και τον ξένο, προετοιμάζοντας την ιδέα και την πράξη της παγκοσμιοποίησης. Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας των ανθρώπων προώθησε την παγκόσμια ενότητα, ενθαρρύνοντας, όμως, και καλλιεργώντας διακρίσεις ανάμεσα σε εκείνους που ευδαιμονούν και σε εκείνους που δυστυχούν. Ο δυτικός πολιτισμός με την ανάπτυξη της αποικιοκρατίας παρείχε και συνεχίζει να παρέχει ευημερία στα αναπτυγμένα κέντρα του, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της γης καταδικάζεται στην οικονομική και κοινωνική εξαθλίωση.

Ωστόσο, στις σύγχρονες τάσεις για την ερμηνευτική της ετερότητας, φανερώνεται μια παρήγορη εναλλακτική πρόταση στις πολώσεις της νεωτερικότητας μεταξύ της ταυτότητας του εαυτού και του άλλου. Η πρόκληση είναι τώρα να αναγνωρίσουμε τη διαφορά μεταξύ εαυτού και άλλου, δίχως να τους διαχωρίσουμε τόσο σχισματικά ώστε να μην είναι δυνατή κάθε σχέση μεταξύ τους. Προς αυτή την κατεύθυνση, το πρόσωπο, η λησμονημένη αυτή υπαρκτική κατηγορία των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, θα μπορούσε να συνδέσει ενοποιητικά και διαλεκτικά την ταυτότητα και την ετερότητα. Πέρα από την έννοια του ατόμου, που οδηγεί τόσο στην αυτάρχεια και στην εσωστρέφεια όσο και στον κολεκτιβισμό και στην ομαδοποίηση, το πρόσωπο φανερώνει την απόλυτη μοναδικότητα, που δεν αυτοβεβαιώνεται ναρκισσιστικά έναντι του άλλου, αλλά πηγάζει από την αδιάρρηκτη σχέση του με την ετερότητα. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει ταυτίσει το πρόσωπο με το άτομο. Εν τέλει, όμως, έχει απωλέσει το νόημα

και το περιεχόμενο του προσώπου. Ενώ το άτομο είναι μια αυτοαναφορική και αυτοεπιβεβαιούμενη έννοια, το πρόσωπο δεν είναι μια απλή και κλειστή μονάδα, αλλά μια μοναδική, ανόμοια και ανεπανάληπτη ύπαρξη, η οποία πηγάζει από τη σχέση και κοινωνία με τους άλλους. Στην Ορθόδοξη θεολογική παράδοση το πρόσωπο πηγάζει από τον κατεξοχήν «Άλλον», που είναι ο Θεός. Η σημασία του προσώπου ως ύπαρξη σε κοινωνία και σχέση μπορεί να προσανατολίσει προς έναν πολιτισμό που θα σέβεται τη διαφορά και την ετερότητα, που δεν θα φοβάται τον άλλον, όσο διαφορετικός και αν είναι αυτός, αφού θα αντλεί νόημα ακριβώς από αυτή τη σχέση ταυτότητας και ετερότητας.

Είναι σαφές ότι η σημαντική της ετερότητας κατανοείται στην εποχή μας περισσότερο ως ατομικό δικαίωμα και κοινωνική ανοχή στην έκφραση του διαφορετικού και του ξένου και φαίνεται ότι είναι προϊόν και επεξεργασία των ατομικών ή ανθρωπίνων δικαιωμάτων της όψιμης νεωτερικότητας στις νέες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Η μεταμοντέρνα αποδοχή της ετερότητας και αυτοδιάθεσης του ατόμου ως αυταξίας προβάλλει ως αναγκαίος όρος και εκσυγχρονιστικό πρόταγμα για τη διασφάλιση του πλουραλιστικού ιδεώδους με τελικό σκοπό την ανεκτική συμβίωση και την ειρήνη στις παγκοσμιοποιούμενες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Εξάλλου, ο φόβος του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και της τρομοκρατίας, πέρα από κάθε συγκρουσιακή στρατηγική μεταξύ των διαφόρων πολιτισμών, επιβάλλει τον σεβασμό ή τουλάχιστον την ανοχή στη θρησκευτική και πολιτιστική ετερότητα του άλλου και κυρίως του ξένου και του μετανάστη. Πέρα από την ανέξοδη ρητορεία για την ετερότητα, προβλήματα όπως η φτώχεια και η εξαθλίωση, η έλλειψη ουσιαστικής αποδοχής του ξένου στις προηγμένες οικονομικά κοινωνίες, ο πραγματικός διάλογος και η ώσμωση μεταξύ των πολιτισμών, η ανταγωνιστική και υπερκαταναλωτική κοινωνία, η αλλοτρίωση και η μοναξιά του ανθρώπου

των σύγχρονων κοινωνιών, δεν αντιμετωπίζονται απλώς με εκσυγχρονιστικά ευχολόγια και κανόνες ηθικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, μάλλον, μια ριζική αλλαγή της ατομοκρατικής και ωφελιμιστικής νοοτροπίας που γέννησε αυτά τα προβλήματα και έμπνευση για τη δημιουργία ενός άλλου κοινωνιοκεντρικού πολιτισμού, που θα έχει στον πυρήνα του την ετερότητα ως άξονα αναφοράς και υπαρκτικής νοηματοδότησης του ανθρώπου και της ζωής του.

Δίχως να παραγνωρίζουμε τις ποικίλες στρεβλώσεις και ακρότητες της νεωτερικότητας, όπως τον ατομικισμό, τον ευδαιμονισμό, τη συχνά υποκριτική και επιλεκτική προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων από ορισμένες χώρες αλλά και την κρίση του νεωτερικού πολιτισμικού παραδείγματος, οφείλουμε από την πλευρά της Ορθόδοξης θεολογίας να συμμετάσχουμε ενεργά στον διάλογο για την κριτική και πλουραλιστική αναανομηματοδότηση του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά οι μη χριστιανικές θρησκείες αντιτίθενται στα ανθρώπινα δικαιώματα, ακριβώς επειδή θεωρούν ότι είναι ιστορικά και πολιτιστικά μορφώματα της Δύσης ή ότι αποτελούν τη νέα ανθρωποκεντρική ιεραποστολή, έστω και εκκοσμικευμένα, της χριστιανικής ή της αθεϊστικής Δύσης έναντι άλλων θεοκεντρικών ή φυσιοκεντρικών πολιτισμών.²¹

Εφόσον αναγνωρίζουμε ότι «η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων είναι μέγιστο και πολύτιμο επίτευγμα», οφείλουμε όχι απλώς να δηλώσουμε ότι το μείζον, η κοινωνία των προσώπων, η αποδοχή της μοναδικότητας του προσώπου, η ετερότητα και ελευθερία μέσω των σχέσεων κοινωνίας και αγάπης, δεν ακυρώνει ούτε αναιρεί το έλασσον, τη νομική, θεσμική και ισότιμη

---

21. Βλ. σχετικά Rede des Ökumenischen Patriarchen Bartholomaios Konrad-Adenauer-Stiftung Berlin, 01.06.2017, "Orthodoxie und menschenrechte," <https://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=gr&id=2310&tla=gr>

προστασία κάθε ανθρώπου από την αυθαιρεσία της δύναμης και της εξουσίας,²² αλλά και να εργαστούμε έμπρακτα στην προοπτική όχι μόνο της προάσπισης, αλλά και της πλήρους ανακαίνισης, της διαρκούς ανανοσηματοδότησης και του συνεχούς εμπλουτισμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²³ Για τον λόγο αυτό, θεωρούμε ότι το ζωτικό περιεχόμενο της θεολογικής έννοιας του προσώπου είναι ανάγκη να επεκταθεί με έναν πρωτότυπο και δημιουργικό τρόπο στο επίπεδο της ανθρωπολογίας, για να νοσηματοδοτήσει στέρεα την απόλυτη αξία του ανθρωπίνου προσώπου. Η θεολογική προσέγγιση της ετερότητας μπορεί να εμπνεύσει έναν πολιτισμό του προσώπου, να απεγκλωβίσει τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ατομοκεντρική και χρησιμοθηρική κατοχύρωσή τους, συνδέοντάς τα με το ήθος της κοινωνίας και

---

22. Βλ. Χρήστος Γιανναράς, «Ανθρώπινα δικαιώματα και Ορθόδοξη Εκκλησία», 166. Βλ. επίσης το κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου «“Υπέρ της του κόσμου ζωής”»: το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας» §12: «Οι Ορθόδοξοι χριστιανοί οφείλουν να υποστηρίζουν τη ρητορική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όχι επειδή αυτή είναι πλήρως συμβατή με όλα όσα ο Θεός επιθυμεί για τα πλάσματά Του, αλλά επειδή διατηρεί μία αίσθηση της απαραβίαστης μοναδικότητας του κάθε προσώπου και της προτεραιότητας των ανθρωπίνων αγαθών έναντι των εθνικών συμφερόντων, ενώ παρέχει παράλληλα ένα νομικό και ηθικό πλαίσιο, επί του οποίου όλα τα μέρη μπορούν, σαν ένα είδος κανόνα, να καταλήξουν σε ορισμένες βασικές συμφωνίες. Πρόκειται για μία ρητορική, η οποία αποσκοπεί να θεραπεύσει τις διαιρέσεις σε εκείνες τις πολιτικές κοινότητες, στις οποίες πρόσωπα με πολύ διαφορετικές πεποιθήσεις καλούνται να συνυπάρξουν. Η ρητορική αυτή επιτρέπει μία γενική πρακτική και ένα ήθος τιμής προς την άπειρη και εγγενή αξιοπρέπεια του κάθε προσώπου (μία αξιοπρέπεια, βεβαίως, την οποία η Εκκλησία αντιλαμβάνεται ως απόρροια της παρουσίας της εικόνας του Θεού σε όλους τους ανθρώπους)».

23. Βλ. Pantelis Kalaitzidis, “Individual versus collective rights: the theological foundation of human rights. An Eastern Orthodox view,” Elisabeth-Alexandra Diamantopoulou - Louis-Léon Christians (Eds), *Orthodox Christianity and human rights in Europe: a dialogue between theological paradigms and socio-legal pragmatics*, Brussels: Peter Lang, 2018, 273-296· Ioannis Kaminis, “The reception of human rights in the Eastern Orthodox theology: challenges and perspectives,” Hans-Peter Grosshans - Pantelis Kalaitzidis (Eds), *Politics, society and culture in Orthodox theology in a global age*, Paderborn: Brill-Schöningh, 2022, 252-272.

της ελευθερίας ενός άλλου κοινωνιοκεντρικού πολιτισμού.²⁴

Η νοηματοδότηση, όμως, του ανθρώπινου βίου, πέρα από το ασφυκτικό πλαίσιο του πρακτικού μηδενισμού και του καταναλωτικού ευδαιμονισμού της σύγχρονης κοινωνίας, προϋποθέτει ένα γνήσιο και απροκατάληπτο διάλογο της θεολογίας με τις κατακτήσεις και με τα προβλήματα της νεωτερικότητας και του σύγχρονου κόσμου. Προς την κατεύθυνση αυτή η σύγχρονη θεολογία χρειάζεται να πραγματώσει μια νέα ερμηνευτική θεώρηση της χριστιανικής ανθρωπολογίας, διακρίνοντας τι είναι θεμελιώδες και αμετάβλητο και τι αποτελεί απλώς πολιτισμικό και κοσμολογικό γλωσσάρι της εποχής. Στη θεολογική αυτή ερμηνευτική ως αναμέτρηση με τον πλουραλισμό και την ετερότητα σε οικουμενική διάσταση, η Ορθόδοξη θεολογία οφείλει να αναδείξει το δυναμικό νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης σε διάλογο με τις αγωνίες και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Στο νέο περιβάλλον του πλουραλισμού, η ορθόδοξη θεολογία καλείται να διαλεχθεί δημιουργικά με την πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου. Για να επανεύρει την αληθινή οικουμενικότητα και ανεκτικότητά της, οφείλει να προσπεράσει οποιαδήποτε αποκλειστικότητα, μισαλλοδοξία και φανατισμό. Ο φανατικός είναι εκείνος που σφιχταγκαλιάζει την αλήθεια τόσο πολύ, ώστε τελικά την πνίγει. Η αλήθεια, λοιπόν, δεν είναι ανάγκη να εκλαμβάνεται ως δογματισμός και ιδεολογική αποκλειστικότητα, αλλά να προβάλλει διαρκώς ως εμπνευσμένη ερμηνευτική πρόταση και δυνατότητα να προσέρχεται σε διάλογο και σχέση με τον άλλον. Ο κίνδυνος που απειλεί τη γνή-

24. Βλ. σχετικά Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, «Από το προσωπείον εις το πρόσωπον. Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1977, 287-323 (το εν λόγω μελέτημα δημοσιεύεται και στο έργο του ιδίου, *Το είναι ως κοινωνία*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, επιμ. Στ. Γιαγκάζογλου, Αθήνα: Ίνδικτος, 2023, 23-63). Χρήστος Γιανναράς, *Το πρόσωπο και ο έρωσ*, Αθήνα: Δόμος, ⁴1987. Χρήστος Γιανναράς, *Η απανθρωπία του δικαίωματος*, Αθήνα: Δόμος, 1998.

σια θρησκευτική ζωή σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης δεν είναι άλλος από τον φανατισμό, την αποκλειστικότητα και τη μισαλλοδοξία. Αν η αλήθεια είναι κάτι που απλώς κατέχεται ή κληρονομείται ατομικά ή συλλογικά σαν ένα μουσειακό αντικείμενο ή έκφραση του παρελθόντος, τότε η αλήθεια εμφανίζεται να έχει αιχμαλωτισθεί στο παρελθόν, δίχως να διαθέτει καμία κοινωνική δυναμική στο παρόν και στο μέλλον.

Δ΄. ΔΗΜΟΣΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΤΟΥ 2011-2019

Η θεώρηση αυτή για τη γόνιμη και διαλεκτική παρουσία της θεολογίας και ευρύτερα της θρησκείας στον δημόσιο χώρο μέσω του πολιτισμού ενέπνευσε κατά βάση τον σχεδιασμό νέων ανοικτών και ευέλικτων προγραμμάτων σπουδών στην ελληνική θρησκευτική εκπαίδευση ήδη από το 2010. Δεν επρόκειτο, πλέον, για τη διδασκαλία και μάθηση ενός ομολογιακά περιόριστου μαθήματος, το οποίο δεν διαλεγόταν με την πολιτισμική και θρησκευτική ποικιλομορφία των σύγχρονων πλουραλιστικών κοινωνιών, αλλά για μία μορφωτική διαδικασία που αντιλαμβάνονταν τη θρησκευτική εκπαίδευση μέσα από τον διάλογο θεολογίας και πολιτισμού.²⁵ Έτσι, ο κεντρικός σκοπός των νέων προγραμμάτων της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο δημόσιο ελληνικό σχολείο (Δημοτικό, Γυμνάσιο και Λύκειο) διατυπώθηκε ως εξής: «Να οικοδομήσει ένα στιβαρό μορφωτικό πλαίσιο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας, ως πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης της Ελλάδας και της Ευρώπης αλλά και ως ζωντανής πηγής έμπνευσης, πίστης, ηθικής και νοη-

25. Για το ζήτημα αυτό βλ. Σταύρος Γιαγκάζογλου - Αθανάσιος Νευροκοπλής - Γεώργιος Στριλιγκάς (Επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα: Αρμός, 2013· Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Θεολογία και πολιτισμός*, 187-439.

ματοδότησης για τον κόσμο και τον άνθρωπο, τη ζωή και την ιστορία». Με αφετηρία την κεντρική θρησκευτική παράδοση στην Ελλάδα, δηλαδή την Ορθοδοξία, τα νέα αυτά προγράμματα επιχείρησαν τη γνωριμία με τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης και με ορισμένες μεγάλες θρησκείες του κόσμου. Έτσι, το μάθημα των Θρησκευτικών συνιστούσε γνωριμία με τα μορφωτικά αγαθά, τις αξίες και τον πολιτισμό που διαμόρφωσε ο Χριστιανισμός και ιδιαίτερα η Ορθόδοξη Παράδοση, ενώ παράλληλα δίδασκε στοιχεία από τις δύο άλλες χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης, καθώς και στοιχεία για ορισμένες από τις μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα την ελληνική κοινωνία. Τα δε κοινωνικά και υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου προσεγγίζονταν με πνεύμα διαλόγου, ελευθερίας και καταλλαγής, χωρίς ομολογιακή εμμονή, κατηχητισμό, φανατισμό ή μισαλλοδοξία. Ο σεβασμός της θρησκευτικής ετερότητας δεν ήταν πλέον αφηρημένος στο δημόσιο σχολείο, αλλά συνιστούσε στοιχειώδη γνώση για τις θρησκείες. Με άλλα λόγια, το σύγχρονο μάθημα των Θρησκευτικών βοηθούσε τους άλλους στην κατανόηση της παράδοσής μας και εξέφραζε τον θρησκευτικό πολιτισμό μας με σεβασμό προς τη θρησκευτική ετερότητα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα νέα αυτά προγράμματα προσέγγιζαν τη θρησκευτική εκπαίδευση μέσα από τα μνημεία της ιστορίας, της τέχνης και του πολιτισμού, αλλά και μέσα από τη σύγχρονη ζωή. Η εισαγωγή τους στην εκπαίδευση κατά τα έτη 2016-2019 προκάλεσε οξύτατη αντιπαράθεση και τελικά την απόσυρσή τους ύστερα από σχετικές αποφάσεις του ανώτατου συνταγματικού δικαστηρίου της χώρας (Συμβούλιο της Επικρατείας). Το ανώτατο συνταγματικό δικαστήριο της Ελλάδας, διαμόρφωσε μια πρωτόγνωρη σύλληψη περί Θρησκευτικών ως μαθήματος το οποίο αφορά αποκλειστικά την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ορθόδοξων μαθητών, η οποία εδράζεται σε μία εξίσου πρωτόγνωρη κλειστή κατηχητική αντίληψη

περί ορθόδοξης πίστης, η οποία κινείται στο τρίπτυχο: δόγματα, ηθικές αξίες και παραδόσεις. Παράλληλα, δίνει τη δυνατότητα να αναπτύσσονται και άλλα ομολογιακά μαθήματα ή ένα ισότιμο μάθημα για όσους απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά. Η όλη επιχειρηματολογία των σχετικών αποφάσεων υιοθετεί πλήρως τα επιχειρήματα όσων προσέφυγαν, απαγορεύοντας στο μάθημα των Θρησκευτικών να πλαισιώνεται με αναφορές σε άλλες επιστημονικές περιοχές, όπως η τέχνη, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία, η λογοτεχνία, η μουσική κ.λπ. Όλη αυτή η θεώρηση, εν τέλει, οδηγεί σε ένα μάθημα Θρησκευτικών μονοφωνικό και στενά κατηχητικό που ανατρέχει στην προ του 1960 περίοδο και συγκεκριμένα στο ελληνικό σύνταγμα του 1952 στο οποίο ήταν έκδηλη η μετεμφυλιακή υποχρεωτική ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Οι συνέπειες μιας τέτοιας προστατευτικής δικαστικής παρέμβασης μπορεί να αποβούν μοιραίες όχι μόνο γιατί υπονομεύουν ουσιαστικά το ίδιο το μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά σταδιακά μπορεί να οδηγήσουν σε συρρίκνωση και τις θεολογικές σπουδές στη χώρα μας. Η απομόνωση και ο περιορισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε ένα είδος στενής ομολογιακής ή κατηχητικής ταυτότητας, η οποία δεν διαλέγεται, μπορεί να περιθωριοποιήσει την παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Ορθόδοξης θεολογίας στον δημόσιο χώρο, στην εκπαίδευση, στην κοινωνία, στις επιστήμες, στον πολιτισμό. Ωστόσο, σε μία δημοκρατική και πλουραλιστική κοινωνία, σε ένα σύγχρονο σχολείο ανοικτών οριζόντων, σε μία διαλεγόμενη με τον σύγχρονο πολιτισμό θεολογία δεν υπάρχουν αδιέξοδα παρά μόνο γόνιμες και δημιουργικές προκλήσεις για την υπέρβασή τους. Παρά την επίσημη απόσυρσή τους το 2019, τα νέα αυτά προγράμματα άλλαξαν και θα αλλάξουν περαιτέρω τη θρησκευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, καθιστώντας σαφές ότι το μάθημα των Θρησκευτικών στον δημόσιο χώρο του σχολείου δεν μπορεί να παραμείνει ένα περίκλειστο ομολογιακό μάθημα κατήχησης, αλλά οφείλει

να είναι ένα σύγχρονο και διαλεγόμενο μάθημα που συμβάλλει στον θρησκευτικό γραμματισμό και ευρύτερα στην πλουραλιστική εκπαίδευση των νέων ανθρώπων. Ο δημόσιος χώρος του σχολείου αποτελεί ανοικτό πεδίο διαλόγου και συνάντησης όλων και δεν μπορεί να γίνεται εργαλείο για τη θρησκευτική κατήχηση μιας και μοναδικής πίστης. Το μάθημα των Θρησκευτικών δεν μπορεί πλέον να έχει χαρακτηριστικά κατήχησης και ομολογιακής μονοφωνίας στο δημόσιο σχολείο, καθόσον αφορά τη θρησκευτική αγωγή στη δημόσια εκπαίδευση και όχι την εκκλησιαστική κατήχηση. Ως μάθημα του ελληνικού σχολείου βεβαίως χρειάζεται να έχει ως κέντρο, αφετηρία και πρωταρχικό μέλημα την ορθόδοξη πίστη και ζωή, αλλά οφείλει και πρέπει να έχει ορίζοντα αναφοράς και διαλόγου και με τις άλλες χριστιανικές κατανοήσεις, τις άλλες θρησκευτικές παραδόσεις και τις σύγχρονες φιλοσοφικές ή άλλες μορφές πνευματικότητας και κοσμοθεωρίας. Παρά την πολυεΐδεια του θρησκευτικού φαινομένου και τους διάφορους τύπους μαθήματος των Θρησκευτικών, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες το μάθημα των Θρησκευτικών, ακόμη και το ομολογιακό, οφείλει να αναπτύσσεται μέσα σε ένα πλαίσιο σταθερών αξιών όπως η δημοκρατία, η κοινωνική δικαιοσύνη, ο ενεργός πολίτης του κόσμου και ασφαλώς τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο πλουραλισμός και η διαπολιτισμικότητα αναδεικνύονται θεμελιώδεις άξονες της παιδαγωγικής θεωρίας και πράξης και μπορούν να διαδραματίζουν καίριο ρόλο στη θρησκευτική εκπαίδευση, όταν οι μαθητές μαθαίνουν να διαχειρίζονται υπεύθυνα και δημιουργικά τον πλουραλισμό και τον διάλογο με τον «άλλον» και το «διαφορετικό». Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι κάθε εκδοχή θρησκευτικού μαθήματος, πέρα από την τοπική θρησκευτική παράδοση, προϋποθέτει και τη διευρυμένη γνώση γύρω από τις θρησκείες του κόσμου και τις άλλες κοσμοθεωρήσεις. Επιπλέον, η πρόσφατη εμπειρία και διαδρομή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Ελλάδα έδειξε ότι η

θρησκευτική μάθηση δεν μπορεί να πραγματοποιείται απλώς με τη μηχανική μεταφορά γνώσεων. Η σύγχρονη θρησκευτική μάθηση είναι ανάγκη να εμπλέκει τους μαθητές σε ενεργητικές μαθησιακές διαδικασίες, στη διερευνητική και βιωματική κατανόηση κρίσιμων θεμάτων για τη ζωή του ανθρώπου και του κόσμου.

Στην προοπτική αυτή η θρησκευτική εκπαίδευση στον δημόσιο χώρο του σχολείου αξιοποίησε στο έπακρον τη διαλογική σχέση θεολογίας και πολιτισμού. Για τον σκοπό αυτό κρίθηκε απαραίτητη η επαφή και συνομιλία των μαθητών με τα ίδια τα βιβλικά, πατερικά, λειτουργικά, και εν γένει εκκλησιαστικά κείμενα, με την εικονογραφία και την εκκλησιαστική μουσική, τη σύγχρονη θεολογική σκέψη, τη λογοτεχνία, τη διανόηση, τη μουσική και την τέχνη. Τα προγράμματα αυτά δημιούργησαν και προσέφεραν για πρώτη φορά στην ιστορία του μαθήματος των Θρησκευτικών έναν πλήρη Οδηγό Εκπαιδευτικού,²⁶ αλλά και μια ψηφιακή εφαρμογή με ποικίλα έργα τέχνης, μνημεία, κείμενα και μουσικά αρχεία. Επρόκειτο για ένα σημαντικό αποθετήριο πολυτροπικών κειμένων και πολυμεσικών εργαλείων προς διευκόλυνση των νέων στρατηγικών μάθησης και διδασκαλίας του μαθήματος. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης φιλοσοφίας και μεθοδολογίας των προγραμμάτων αυτών, προχωρήσαμε στην παραγωγή νέου, πρωτότυπου και συμβατού πολυμεσικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση βιβλικά, πατερικά και άλλα ιστορικά κείμενα από την Ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση, τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις, τις άλλες θρησκείες. Συνάμα, αξιοποιήσαμε μία μεγάλη συλλογή από ποικίλα θεολογικά, λογοτεχνικά, λαογραφικά, ιστορικά, φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά, ψυχολογικά και άλλα επιστημονικά κείμενα και δοκίμια, αλλά και ποιητικά, καλλιτεχνικά και μουσικά έργα. Επιπλέον παραθέσαμε πολλά ιστορικά μνη-

---

26. Βλ. τον Οδηγό για τα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου στον ακόλουθο ηλεκτρονικό σύνδεσμο στο «Φωτόδεντρο, Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία»: <http://ebooks.edu.gr/ebooks/v2/ps.jsp>.

μεία και έργα τέχνης, καθώς και ποικίλο εικαστικό και φωτογραφικό υλικό, αποσπάσματα και αναφορές από τον Τύπο και επιλεγμένα στοιχεία και εκπαιδευτικά αντικείμενα από τις συλλογές διαφόρων πολιτιστικών φορέων και αρχείων. Όλα αυτά αξιοποιήθηκαν κατάλληλα επεξεργασμένα ή προσαρμοσμένα με τη συνδρομή των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών και εν γένει των πολυμεσικών εκπαιδευτικών εργαλείων (εικόνα, ήχος, διαδίκτυο) με τις πιο σύγχρονες και κατάλληλες για κάθε θεματική ενότητα τεχνικές μάθησης. Εν τέλει, αυτό που επιχειρήσαμε ως μεταρρυθμιστική παρέμβαση και ανανέωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, εμπλέκοντας πάνω από εξήντα εκπαιδευτικούς, ειδικούς επιστήμονες, σχολικούς συμβούλους και μέλη Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού πανεπιστημίων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως δημόσια θεολογία ή μετάφραση της Ορθόδοξης χριστιανικής θεολογίας και του θρησκευτικού φαινομένου στον δημόσιο χώρο.²⁷

Ε΄. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ «ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΖΩΗΣ»:
ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΗΘΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ»

Το 2020, τέσσερα χρόνια μετά το πέρας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Κρήτη, δημοσιεύθηκε

27. Για τα νέα αυτά προγράμματα υπάρχει ήδη και μία σημαντική ελληνική και διεθνής επιστημονική βιβλιογραφία. Για τη διεθνή αναφορά, βλ. ενδεικτικά, Marios Liagkis-Koukounaras, "Religious education in Greece: a new curriculum, an old issue," *British Journal of Religious Education*, 37:2 (2015) 153-169. Trine Stauning Willert - Lina Molokotos-Liederman, *Innovation in the Orthodox Christian tradition? The question of change in Greek Orthodox thought and practice*, London: Routledge, 2012. Trine Stauning Willert, "A new role for religion in Greece? Theologians challenging the ethno-religious understanding of Orthodoxy and Greekness," *Innovation in the Orthodox Christian tradition? The question of change in Greek Orthodox thought and practice*, 183-205. Theoni Stathopoulou - Trine Stauning Willert, "Readdressing diversity and plurality at school. Religious education in Greece," *Italian Journal of Sociology of Education* 7:3 (2015) 113-139.

με πρωτοβουλία και έγκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ένα πρωτοποριακό συλλογικό κείμενο οικουμενικής μαρτυρίας για το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως συνέχεια και ολοκλήρωση του επίσημου συνοδικού κειμένου «Η αποστολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εν τω συγχρόνω κόσμω. Η συμβολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εις την επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων». Το κείμενο αυτό με τίτλο «“Υπέρ της του κόσμου ζωής” - Το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», εκφράζει τη δυναμική μιας προ-συνοδικής και μετα-συνοδικής συμβολής Ορθόδοξων θεολόγων για τα κρίσιμα προβλήματα και τις ποικίλες προκλήσεις της εποχής μας. Για πρώτη φορά η θεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας προσεγγίζει με τόλμη μια σειρά από καυτά κοινωνικά ζητήματα όπως η κοινωνική αδικία, η φτώχεια και ο ρατσισμός, ο καταναλωτικός τρόπος ζωής, το φυσικό περιβάλλον και η κλιματική αλλαγή, η προσφυγική κρίση, οι σχέσεις Εκκλησίας και κράτους, η πολιτική και η δημοκρατία, ο εθνικισμός, η βία, ο πόλεμος και η δουλεία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο πλουραλισμός, η εκκοσμίκευση, η σχέση πίστης και επιστήμης, ο διαχριστιανικός και διαθρησκευτικός διάλογος, η τεχνολογία, ο γάμος και ο μοναχισμός, η θέση των γυναικών στην Εκκλησία και την κοινωνία, οι έμφυλες σχέσεις, η σεξουαλική κακοποίηση και η σεξουαλικότητα. Τα ζητήματα αυτά δεν αντιμετωπίζονται αποκλειστικά με βάση το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της παράδοσης της Εκκλησίας, αλλά επιχειρείται μια νέα και προφητικά εμπνευσμένη επικαιροποίηση της Ορθόδοξης Παράδοσης στις σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της ζωής των ανθρώπων. Η σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία επιχειρεί να προσεγγίσει γόνιμα τις νέες ιστορικές και κοινωνικές προκλήσεις, διαμορφώνοντας μια θετική και διαλεκτική πρόσληψη του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού. Εν τέλει, πρόκειται για

ένα κείμενο δημόσιας θεολογίας, το οποίο, ερμηνεύοντας και επικαιροποιώντας την πλούσια βιβλική και πατερική θεολογία, επιχειρεί να δώσει καιρίες κατευθύνσεις και προσανατολισμούς σε μία σειρά από κορυφαία σύγχρονα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα.²⁸

Το εν λόγω κείμενο εκπονήθηκε πριν την εμφάνιση της πανδημίας του κορονοϊού, ωστόσο εξέφρασε προφητικά τη σημασία και την αναγκαιότητα της μαρτυρίας του κοινωνικού ήθους της Ορθοδοξίας στον δημόσιο χώρο, αγγίζοντας κρίσιμα και ευαίσθητα ζητήματα της ποιμαντικής και κοινωνικής διακονίας της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο, τις σχέσεις Εκκλησίας, κοινωνίας και κράτους και ασφαλώς τη σχέση πίστης και επιστήμης. Εξαρχής επισημαίνεται ο κεντρικός άξονας του κειμένου αυτού: το κοινωνικό ήθος της Εκκλησίας δεν μπορεί να εκπνευματώνεται σε έναν ακραίο εσχατολογισμό, σε μία φυγή και απόδραση από την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό με τα ποικίλα προβλήματά τους. Η στάση αυτή φαίνεται ότι κυριάρχησε κατά τους τελευταίους αιώνες, όταν η Ορθοδοξία εγκλωβίστηκε λόγω των ιστορικών συγκυριών είτε της Τουρκοκρατίας είτε της νεω-

28. Τις πρώτες θετικές αντιδράσεις για το κείμενο αυτό του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. στις ακόλουθες μελέτες: Vasilios Makrides, "Le nouveau document social de l'Église orthodoxe. Son orientation, son élaboration, son contexte et son importance," *Istina* 65 (2020) 387-413· Dietmar Schon, *Berufen zur verwandlung der welt: die Orthodoxe Kirche in sozialer und ethischer verantwortung*, Regensburg 2021· Nikolaos Asproulis, "Doing Orthodox political theology today. Insights from the document for the life of the world: toward a social ethos of the Orthodox Church (2020)," *Review of Ecumenical Studies* 13:1 (2021) 16-30. Βλ. επίσης τη συζήτηση του εν λόγω κειμένου στις σελίδες του περιοδικού *Σύναξη* 162 (2022) 65-86, με τις επιμέρους συμβολές: Παντελής Καλαϊτζίδης, «Υπέρ της του κόσμου ζωής»: ένα τολμηρό κείμενο για το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», 65-67· Ιωάννης Χρυσανγής, «Ορθοδοξία και σύγχρονες προκλήσεις με βάση το επίσημο κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το κοινωνικό ήθος», 68-74· Βασίλειος Μακρίδης, «Ο αναδυόμενος "Ορθόδοξος κοσμοπολιτισμός". Το νέο επίσημο κείμενο για το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η σημασία του», 75-81· Θανάσης Παπαθανασίου, «Για μια μαρτυρία προφητική, απελευθερωτική και έμπρακτη», 82-86.

τερικότητας σε μια νοσταλγική αναπόληση και εξιδανίκευση του ένδοξου παρελθόντος. «Οι Ορθόδοξοι χριστιανοί αντιμετωπίζουν τον επικίνδυνο πειρασμό να υποταγούν σε μία εξουθενωτική και από πολλές απόψεις φανταστική νοσταλγία μιας “χρυσής εποχής”, η οποία έχει προ πολλού παρέλθει, και να έχουν την εντύπωση ότι αυτή αποτελεί το μοναδικό ιδεώδες Ορθόδοξο πολιτεύμα. Αυτό μπορεί να καταστεί ένα ολέθριο είδος ψεύτικης ευσεβείας, το οποίο συγχέει τις πρόσκαιρες πολιτικές μορφές του Ορθόδοξου παρελθόντος, όπως, για παράδειγμα, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με την ουσία της Εκκλησίας των Αποστόλων... Πάρα πολύ συχνά, η Ορθόδοξη Εκκλησία επέτρεψε τη συγχώνευση της εθνικής, εθνοτικής και θρησκευτικής ταυτότητας, μέχρι του σημείου όπου οι εξωτερικές μορφές και η γλώσσα της πίστης —στοιχεία τα οποία έχασαν το πραγματικό περιεχόμενό τους— έφτασαν να χρησιμοποιούνται ως όργανα για την προώθηση εθνικών και πολιτισμικών συμφερόντων με πρόσχημα τη χριστιανική ιδιότητα. Και αυτό συχνά εμπόδισε την Εκκλησία στην κλήση της να κηρύξει το Ευαγγέλιο σε όλα τα έθνη».²⁹ Η στάση αυτή σήμανε ένα είδος άρνησης ή αδυναμίας της Ορθοδοξίας να συμβάλει θετικά στην οικοδόμηση του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού. Η αδράνεια αυτή στον κοινωνικό και δημόσιο χώρο οδήγησε πολλές τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες να εξαρτηθούν στενά με τα διάφορα έθνη-κράτη σε μια φαντασική προσπάθεια να αναβιώσουν το ιδεώδες είτε της χριστιανικής αυτοκρατορίας είτε ενός στενά εθνικού «ορθόδοξου πολιτεύματος». Εξάλλου, τα νεότερα χρόνια η Ορθόδοξη Εκκλησία απέφυγε να συγκροτήσει μια κοινωνική διδασκαλία, φοβούμενη μήπως με τον τρόπο αυτό εγκλωβιστεί σε ένα είδος άτεγκτης και δικανικής ηθικής, όπως συνέβη παλαιότερα στη χριστιανική Δύση. Προτίμησε, λοιπόν, να αφήνει πολλά σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα

29. «Υπέρ της του κόσμου ζωής»: το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», Π. Η Εκκλησία στον δημόσιο χώρο, §10.

ανοικτά, δίχως να παρέχει οριστικές, σαφείς και συστηματοποιημένες απαντήσεις. Ωστόσο, η στάση αυτή διαμόρφωσε ουκ ολίγες παρανοήσεις μεταξύ των Ορθόδοξων. Αν η Δύση και η νεωτερικότητα διαμόρφωσαν εν πολλοίς τον σύγχρονο κόσμο και πολιτισμό η Ορθόδοξη Παράδοση είναι απλώς φιλοξενούμενη σε αυτόν; Για μεγάλο μέρος Ορθόδοξων χριστιανών ζητήματα όπως η κλιματική αλλαγή και το φυσικό περιβάλλον, η θέση της Εκκλησίας στον δημόσιο χώρο, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ανθρώπινη σεξουαλικότητα παραμένουν αθέατα και εν πολλοίς χαρακτηρίζονται ως προβλήματα του «κόσμου» προς αποφυγήν. Είναι σαφές ότι με το κείμενο αυτό η Ορθοδοξία επιχειρεί να αποκαταστήσει μια πιο δυναμική σχέση πρόσληψης και κατάφασης του κόσμου, προκειμένου να διαλεχθεί, να συμπεριλάβει και να διακονήσει τον σύγχρονο άνθρωπο με τα φλέγοντα κοινωνικά και υπαρξιακά προβλήματά του, υπερβαίνοντας τις διάφορες παραδοσιαρχικές τάσεις αδράνειας, αμφιθυμίας ή και άρνησης να διακονήσει τον εμπερίστατο άνθρωπο.

Το κείμενο αυτό δεν προσφέρει έτοιμες λύσεις στα ποικίλα ζητήματα που θίγει αλλά κυρίως διαμορφώνει τους θεολογικούς άξονες, τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις βάσει των οποίων οι χριστιανοί θα μπορούσαν να εκφράσουν εμπνευσμένα το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα καιρία προβλήματα που θέτει ο σύγχρονος και ραγδαία μεταβαλλόμενος κόσμος μας. Αποτολμά ακόμη και την αυτοκριτική δίχως να καταφεύγει γενικά και αφηρημένα στις αυθεντίες του παρελθόντος. Οι Πατέρες της Εκκλησίας με την κοινωνική κριτική και ευαισθησία τους απάντησαν στα προβλήματα του καιρού τους. Από την αυγή της νεωτερικότητας μέχρι σήμερα εντελώς νέα προβλήματα αναφάνηκαν στον κοινωνικό και δημόσιο χώρο. Η εκκοσμικευμένη κοινωνία, η ιλιγγιώδης επιστημονική πρόοδος, η νεωτερική τεχνική, η βιομηχανική επανάσταση, τα αλλεπάλληλα κοινωνικά κινήματα και οι επαναστάσεις, ο καταναλωτικός τρόπος ζωής, η

υψηλή τεχνολογία, η τεχνητή νοημοσύνη, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και της πολιτικής και ο άκρατος δικαιωματισμός στον κοινωνικό χώρο δεν χαρακτηρίζουν την προνεωτερική εποχή των Πατέρων αλλά τη δική μας εποχή.

Είναι σαφές ότι με το συλλογικό αυτό κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκφράζεται μια νέα θεολογική γενιά, η οποία συνδέεται με ευρύτερες αλλαγές στον Ορθόδοξο κόσμο κατά τη δεκαετία του 1990. Ενδεχομένως μπορεί να πραγματοποιείται σταδιακά αυτό που παλαιότερα οραματίστηκε ο Αμίλκας Αλιβιζάτος για την Ορθόδοξη διασπορά στην Αμερική. Με τη σταδιακή ανάπτυξη και ενοποίηση των διαφόρων εθνικών δικαιοδοσιών η Ορθόδοξη διασπορά της Αμερικής θα μπορούσε να προσλάβει οικουμενική ακτινοβολία και να επιδράσει ακόμη και στην Ευρώπη αλλά και στην Ανατολή σε ολόκληρη την Ορθοδοξία, βοηθώντας τις γηγενείς Ορθόδοξες χώρες να διαλεχθούν επιτέλους με τη νεωτερικότητα και να μεταβούν ομαλά στη σύγχρονη εποχή. Σε κάθε περίπτωση το κείμενο αυτό αποτελεί ένα πρώτο βήμα για μια πιο άμεση και λειτουργική σχέση της Ορθοδοξίας με τον σύγχρονο κοινωνικό και δημόσιο χώρο.

Ωστόσο, εάν το εν λόγω κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου μελετηθεί σε σχέση με ένα παρεμφερές κείμενο του Πατριαρχείου Μόσχας για την κοινωνική διδασκαλία της Ορθοδοξίας (2000), τότε διαπιστώνει κανείς ότι οι δύο αυτές παρεμβάσεις δεν συμπίπτουν πλήρως στον τρόπο με τον οποίο απαντούν στα προβλήματα και στις προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου. Το κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου φαίνεται να εκφράζει μια πιο ανοικτή, οικουμενική και φιλελεύθερη προσέγγιση, ενώ το κείμενο του Πατριαρχείου Μόσχας εκπροσωπεί μια πιο κλειστή, δύσκαμπτη και συντηρητική εκδοχή για τη σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον σύγχρονο κόσμο. Το κείμενο του Πατριαρχείου Μόσχας αντιμετωπίζει σχεδόν ανταγωνιστικά τη σχέση Εκκλησίας και κόσμου και επιχειρεί με τρόπο άλλοτε

αμυντικό και άλλοτε επιθετικό να επιβάλει τις συντηρητικές και αυταρχικές θέσεις του σε μια ελεύθερη, πλουραλιστική και ανοικτή κοινωνία.³⁰ Το κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το κοινωνικό ήθος της Εκκλησίας προβαίνει εν τέλει σε μία διακήρυξη πολιτικής θεολογίας υπέρ μιας δημοκρατικής και φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η αντίληψη αυτή αντιτίθεται προς μία αυταρχική και ολοκληρωτική Ορθοδοξία, η οποία αντιμάχεται συλλήβδην τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το κείμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου αναγνωρίζει σαφώς ότι «δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η γλώσσα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και οι νομικές συμβάσεις και οι θεσμοί που έχουν καθιερωθεί για την προστασία και την προώθησή τους, εμφανίστηκαν πρωτίστως σε έθνη των οποίων οι ηθικοί πολιτισμοί διαμορφώθηκαν από τα χριστιανικά ιδεώδη».³¹ Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν χρειάζεται να υποκαταστήσει το ιδεολογικό κενό που προέκυψε στη μετασοβιετική περίοδο, χρησιμοποιώντας τις κοσμικές δομές εξουσίας και επιβολής, αλλά να εμπνεύσει ελεύθερα το ορθόδοξο ήθος. Ατυχώς αυτό που επιχειρείται στη Ρωσία σήμερα και αποσκοπεί κυρίως να προσδιορίσει την πολιτισμική και θρησκευτική αντίθεση της Ρωσίας έναντι της Δύσης, συνέβη σε μια εντελώς διαφορετική μικροκλίμακα και για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης, όταν η στρατιωτική δικτατορία του 1967-1974 στην Ελλάδα χρησιμοποίησε προσχηματικά τον λεγόμενο ελληνοχριστιανικό πολιτισμό και τη συνεργασία της επίσημης Εκκλησίας, προκειμένου να εδραιωθεί στην ελληνική κοινωνία με το σύνθημα «Ελλάς Ελλή-

30. Regina Elsner, "20 Jahre nach der Veröffentlichung der 'sozialkonzeption' der Russischen Orthodoxen Kirche: bleibende leerstelle zwischen moral und politik," *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 61 (2020) 213-234. Paul Lado-uceur, "A theology of human rights in an Orthodox perspective," *Canopy Forum* July 11, 2022: <https://canopyforum.org/2022/07/11/a-theology-of-human-rights-in-an-orthodox-perspective/>.

31. Βλ. «"Υπέρ της του κόσμου ζωής": το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», VII. *Ορθοδοξία και ανθρώπινα δικαιώματα*.

νων Χριστιανών». Το γεγονός αυτό και ο όποιος συμβιβασμός ή η σιωπή της Εκκλησίας τότε, στιγμάτισε έκτοτε και ακολουθεί την ελλαδική Εκκλησία σε όλη την περίοδο της Μεταπολίτευσης, καθώς ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας εκφράζει έκτοτε ανοικτά ή συγκαλυμμένα τη σταθερή επιφύλαξη ή αποστασιοποίησή του για την παρουσία της Εκκλησίας στον δημόσιο χώρο. Και αυτό το τμήμα δεν περιορίζεται απλώς στη λεγόμενη «αριστερά». Ουσιαστικά η τραυματική περίοδος της επταετούς δικτατορίας στην Ελλάδα περιόρισε τη δυνατότητα της Εκκλησίας να συμβάλει γόνιμα και δημιουργικά στα ζητήματα του δημόσιου χώρου, αλλά και να εμπνεύσει και να νοηματοδοτήσει υπαρκτά τον προσωπικό και κοινωνικό βίο ενός σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινωνίας. Παρόμοιες τάσεις που συνδέουν την ιδιαίτερη πολιτισμική και εθνική ταυτότητά τους με την Ορθόδοξη Παράδοση παρατηρούνται λίγο πολύ σε όλες σχεδόν τις χώρες της Βαλκανικής και της Ανατολικής Ευρώπης όπου υπάρχουν ορθόδοξες πλειοψηφίες.

Φαίνεται ότι η νεωτερικότητα διαμόρφωσε δύο διαφορετικές εκφράσεις στη στάση της σύγχρονης Ορθόδοξης Εκκλησίας και θεολογίας έναντι των κοινωνικών προβλημάτων και ευρύτερα στη μαρτυρία της Ορθοδοξίας στον δημόσιο χώρο. Αν η διαφοροποίηση αυτή συσχετιστεί με όσα ο Σάμιουελ Χάντινγκτον υποστήριξε για τη σύγκρουση των πολιτισμών και τη μη συμβατότητα μεταξύ δημοκρατίας και μη δυτικών θρησκειών, διαχωρίζοντας τη χριστιανική Δύση από τον Ορθόδοξο κόσμο και το Ισλάμ, καθώς και με όσα πρόσφατα συνέβησαν με την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία και την προβολή της ιδεολογίας του «Ρωσικού Κόσμου» συλλήβδην έναντι της Δύσης, τότε η σύγχρονη Ορθοδοξία βρίσκεται ενώπιον νέων ιστορικών και πολιτικών συνθηκών και οφείλει να επιχειρήσει μία δυναμική υπέρβαση αυτής της νέας γεω-πολιτικής και γεω-εκκλησιολογικής κρίσης.

Οι διαφορές αυτές δεν αφορούν απλώς τις νεοφανείς εκκλη-

σιολογικές εντάσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Μόσχας, αλλά είναι βαθύτερες στο σώμα της σύγχρονης Ορθοδοξίας. Η λύση του προβλήματος δεν έγκειται απλώς σε μια αναγνώριση πολλών επιμέρους εκφράσεων του κοινωνικού ήθους των Ορθόδοξων, αλλά στην κριτική και δημιουργική σύνθεση μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας, τοπικής αυτάρκειας και εσωστρέφειας και οικουμενικής σύγκλισης και ενότητας, εν τέλει σε μία διαδικασία πρόσληψης και μεταμόρφωσης των νέων ιστορικών προκλήσεων και κοινωνικών συνθηκών από τη σύγχρονη Ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία. Σήμερα όσο ποτέ άλλοτε η Ορθοδοξία χρειάζεται να εξέλθει από την πολιτισμική απομόνωση και τον ιστορικό αυτοδικαιωτισμό της για να συναντήσει και να προσλάβει τον εμπειρίστατο κόσμο μας. Εδώ και χρόνια υπάρχουν μεμονωμένες διακηρύξεις και σιωπηλές εκφράσεις που σαρκώνουν με προφητικό, ιεραποστολικό και συμπεριληπτικό τρόπο το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Παράδοσης ως επέκταση του ευχαριστιακού ήθους της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο. Η σύγχρονη λειτουργική, ποιμαντική και κοινωνική διακονία της Ορθοδοξίας δεν μπορεί απλώς να κινείται στα όρια της παραδοσιακής φιλανθρωπίας, αλλά οφείλει να κινηθεί πέρα από την εκκοσμίκευση της νεωτερικότητας και με εμπνευσμένο και ιεραποστολικό τρόπο να «εγκοσμικεύσει» εκ νέου το Ευαγγέλιο στις συνθήκες του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού.

